

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
ДНІПРОДЗЕРЖИНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

Мачуліна І. І.

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

з дисципліни

«СОЦІОЛОГІЯ МОЛОДІ»

для студентів спеціальності 6.030101 «Соціологія»

ЗАТВЕРДЖЕНО:

**редакційно – видавничою секцією
науково – методичної ради ДДТУ**

« ____ » _____ 2013 р.

протокол № ____

Дніпродзержинськ

2013

Розповсюдження та тиражування без офіційного дозволу Дніпродзержинського державного технічного університету заборонено

Конспект лекцій з дисципліни «Соціологія молоді» для студентів спеціальності «Соціологія».

укл.: Мачуліна І. І. – Дніпродзержинськ, ДДТУ, 2013. – 92 с.

Укладач: к.с.н., доц. Мачуліна І. І.

Відповідальний за випуск: зав каф. соц.,
д.і.н., проф. Богомаз К. Ю.

Рецензент: к.с.н., доц. Сорокіна Л. М.

Затверджено на засіданні кафедри соціології

Конспект лекцій підготовлено для самостійної роботи студентів з дисципліни «Соціологія молоді». Він містить основні теми даної дисципліни, контрольні питання, рекомендовану для опрацювання літературу.

ЗМІСТ

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1	
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ	
МОЛОДІЖНОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ В СОЦІОЛОГІЇ	
4	
Тема 1. Соціологія молоді як галузь соціологічного знання	4
Тема 2. Напрямки соціологічного вивчення молоді.....	11
Тема 3. Історія розвитку соціології молоді	15
Тема 4. Життєвий цикл людини	20
Тема 5. Юність як соціальна проблема	26
Тема 6. Соціалізація молоді	30
 ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ II	
МОЛОДЬ В СУСПІЛЬСТВІ ЩО ТРАНСФОРМУЄТЬСЯ:	
ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ	
37	
Тема 7. Життєві стратегії молоді	37
Тема 8. Молодь на ринку праці	43
Тема 9. Молодіжна субкультура.....	52
Тема 10. Девіантна поведінка молоді	62
Тема 11. Державна молодіжна політика	72
Основні поняття і терміни	81
Список літератури.....	91

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ МОЛОДІЖНОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ В СОЦІОЛОГІЇ

ТЕМА 1. СОЦІОЛОГІЯ МОЛОДІ ЯК ГАЛУЗЬ СОЦІОЛОГІЧНОГО ЗНАННЯ

- ▶ *Сутність, об'єкт, предмет та функції соціології молоді*
- ▶ *Основні поняття соціології молоді*
- ▶ *Зв'язок соціології молоді з іншими галузями знання*
- ▶ *Методи соціологічного дослідження проблем молоді*

1.1. **Сутність, об'єкт, предмет та функції соціології молоді.** Історія розвитку людства засвідчує: майбутнє має тільки та держава, яка піклується про молодь. Згідно соціологічних уявлень, саме молодь є тією силою, яка має величезний потенційний ресурс і за певних соціальних обставин швидко перетворюється в активну силу соціально-економічних, політичних і культурних трансформацій. Головне – правильно оцінити молодь, зрозуміти її, вчасно виявляти і вирішувати її проблеми. Тому дослідження сутності молоді, як специфічної соціально-демографічної спільноти, характеру і особливостей її соціалізації має велике теоретичне і практичне значення. Це дає змогу, з одного боку, створити умови для саморозвитку і самореалізації молоді, а з іншого – включити її в усі суспільні процеси з метою прогресивного поступу суспільства.

Українська молодь – це та рушійна сила, яка самою логікою історичного процесу повинна відігравати важливу роль у подоланні кризи і формуванні громадянського суспільства, в усіх інноваційних процесах державотворення. Цим зумовлено зростання інтересу до молоді з боку різних наук, що досліджують спонукальні чинники розвитку соціуму, провідне місце серед яких належить соціології, і, в першу чергу, такої важливої її складової як соціологія молоді.

Проблеми молоді, її освіти, виховання, соціального становлення, участі у соціальному житті перебувають у центрі уваги і на стику різних наук. Зважаючи на те, що соціальний портрет молоді формується під впливом різноманітних суспільно-політичних і соціальних чинників, соціологія виявляє інтерес до того, яку роль відіграватимуть для молоді певні соціальні цінності, норми моралі, традиції тощо. Цими ж питаннями переймається ювенологія/ювентологія (наука про різноманітні особливості молоді) – складова сучасної науки про людину.

Вивчаючи молодіжні проблеми, неможливо обходитися простим констатуванням позитивних чи негативних фактів життєдіяльності молодих людей. Потрібен глибокий системний аналіз буття молоді, чим і покликана займатися соціологія молоді.

Соціологія молоді повинна зосередитися на трьох основних аспектах:

- 1) що суспільство може дати молоді для її формування, громадянського становлення і самореалізації;
- 2) що сама молодь може і здатна дати суспільству для його оптимального розвитку;
- 3) як найповніше використати потенціал молоді в інтересах її власної самореалізації та поступу всього суспільства.

***Соціологія молоді** – галузь соціології, яка досліджує специфічну соціально-демографічну спільноту, яка перебуває в процесі переходу від дитинства до світу дорослих і переживає важливий етап сімейної і позасімейної соціалізації та адаптації, інтеріоризації норм і цінностей суспільства, творення своїх соціальних та професійних очікувань, потреб, орієнтацій, ролей і статусу, форм поведінки і свідомості, специфічної молодіжної субкультури.*

Об'єктом вивчення цієї галузі соціологічного знання є молодь як феномен соціального життя та суб'єкт соціальних відносин. Наукове дослідження цього феномена представляє собою, аналогічно загальній соціології, органічне об'єднання трьох взаємопов'язаних рівнів вивчення:

- 1) загальнотеоретичного, де молодь розглядається як соціальний феномен;
- 2) спеціально-теоретичного, який розкриває специфіку молоді як соціально-демографічної групи, особливості її поведінки, вікові та соціально-психологічні характеристики, ціннісні орієнтації, політичні, культурні та релігійні вподобання;
- 3) емпіричного, який спирається на конкретні соціологічні дослідження різноманітних сфер життя молоді.

Предмет соціології молоді охоплює такі аспекти:

- вироблення понятійно-категоріального апарату для визначення сутності молоді, специфіки її життєдіяльності в суспільстві;
- аналіз стану та динаміки ціннісних орієнтацій молоді;
- вивчення процесів формування політичних, моральних, професійних та естетичних інтересів і позицій;
- вивчення чинників, які впливають на формування свідомості та реальної поведінки різних груп молоді;
- визначення поняття «молодь» та встановлення її вікових меж;

- вивчення механізму формування свідомості молоді, співвідношення біологічного та соціального, а також чинників, які впливають на свідомість і поведінку людини;

- дослідження взаємодії поколінь і визначення ролі вікових етапів у структурі життєвого циклу особи;

- вивчення механізмів соціалізації та виховання молодого покоління, набуття соціальної зрілості та становлення молоді як суб'єкта історії тощо.

До основних **функцій соціології молоді** можна віднести такі:

- *методологічна* – забезпечує розробку наукових засад для сучасної молодіжної концепції та формування на цій основі сильної державної молодіжної політики;

- *теоретико-пізнавальна* – полягає у виробленні специфічного понятійно-категоріального апарату, дослідженні сутності характеристики молоді як особливої соціально-демографічної спільноти;

- *прогностична* – виявляє себе у дослідженні актуальних економічних, правових та соціальних проблем молоді, виробленні коротко- і довгострокових прогнозів їх розвитку;

- *практична* – пов'язана з виробленням сучасних методик комплексного вивчення молодіжних проблем, встановленням ефективних механізмів, забезпеченням тісного зв'язку дослідницьких інститутів, лабораторій з державними і громадськими структурами, що працюють з молоддю;

- *управлінська* – реалізується через науково обґрунтовані методи та форми діяльності державних, громадських установ щодо регулювання соціальних процесів у молодіжному середовищі.

1.2. Основні поняття соціології молоді. Однією з центральних категорій соціології молоді є поняття «молодь». Визначення цього поняття важливе не тільки для вироблення єдиного підходу до встановлення вікових меж молоді, а й для з'ясування сутності молоді, її місця у соціальній структурі суспільства, соціальних показників, які відображають специфіку її соціального статусу.

Одне з перших визначень поняття «молодь» дано в 1968 р. соціологом В. Т. Лісовським: «Молодь – покоління людей, що проходять стадію соціалізації, засвоюють, а в певному віці вже засвоїли, освітні, професійні, культурні і інші соціальні функції. Залежно від конкретних історичних умов вікові критерії молоді можуть коливатися від 16 до 35 років». Лісовський, розглядаючи молодь як покоління, вважає, що ознакою покоління є не лише вік, але й єдність переконань, цілей, спільність переживання і відношення до життя, оскільки з віком покоління не втрачає соціальних рис, вихованих епохою.

Наступне більш повне визначення поняття «молодь» було дано соціологом І. С. Коном: «Молодь – соціально-демографічна група, що виділяється на основі сукупності вікових характеристик, особливостей соціального положення і обумовлених тим чи іншим складом соціально-психологічних властивостей. Молодість як певна фаза, етап життєвого циклу біологічно універсальна, але її конкретні вікові рамки, пов'язаний з нею соціальний статус і соціально-психологічні особливості мають соціально-історичну природу і залежать від суспільного устрою, культури і властивих даному суспільству закономірностей соціалізації».

В науковій літературі є дуже багато тлумачень цього поняття, безліч підходів. Традиційним є стратифікаційний підхід, при якому молодь визначається як особлива соціально-демографічна група, обмежена віковими рамками, специфічними соціальними ролями, статусом і соціальними позиціями. Наближений до нього психофізіологічний аналіз молоді, заснований на понятті «молодість» як означений період розвитку людини між статевим дозріванням і повною зрілістю. У соціально-психологічному підході, молодь – це група певного віку зі своїми біологічними і психологічними особливостями. Окремою групою представлені ролевий, конфліктологічний і субкультурний підходи. Перший описує молодість як особливу поведінкову фазу в житті молодих людей, коли вони більше не грають дитячих ролей і в той же час не є повноправними носіями ролей дорослого. Конфліктологічний підхід також спирається на поняття «молодь» – як період в житті людини, повний стресів, проблем, конфліктів з самим собою і суспільством. На цьому фоні молоді люди утворюють особливу соціальну групу зі своїм специфічним способом життя, стилем поведінки, культурними нормами і цінностями (субкультурний підхід). У соціалізаційному підході, молодь – це період соціального зростання, первинної соціалізації, головна мета молоді – самовизначення, персоналізація. В межах процесуального підходу, молодь – це ті, хто не досконалий, не інтегрований, знаходяться в стані становлення, формування.

Зіставлення безлічі визначень поняття «молодь» показує, що кожне з них фіксує її реальні і значущі риси та особливості, але жодне не є вичерпним. Розвиток соціологічного інтеграційного підходу, дозволяє виокремити наступні ознаки поняття «молодь»: вікові межі та соціально-психологічні особливості; специфіка соціального статусу, ролевих функцій і соціокультурної поведінки; специфіка соціально-демографічної групи; специфіка процесу соціалізації, в якому поєднується соціальна адаптація та індивідуалізація; специфіка самовизначення, самоорганізації, самоідентифікації молоді як специфічної групи.

Молодь – соціально-демографічна група, зі специфічними соціальними і психологічними ознаками. Наявність цих ознак визначається як віковими

особливостями молодих людей, так і тим, що їх соціально-економічне, суспільно-політичне становище, духовний світ перебувають у процесі становлення, формування.

Дискусійним і дотепер є питання вікової періодизації молоді. Існує дуже багато підходів щодо визначень вікових меж: 11–25, 15–28, 16–24, 16–30 роки тощо. Останнім часом нижньою межею молодіжного віку вважається 14, а верхньою – 35 років. В основі цього лежить висловлене науковцями міркування про продовження молодості, збільшення віку вступу в трудове життя, підготовки молоді до праці, досягнення економічної незалежності від батьків і держави. Отже, розширення вікових меж молоді відображають об'єктивні процеси в житті й розвитку людства. Саме такі межі зафіксовані в новій редакції Закону України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні».

Учені дискутують щодо понять, які розкривають сутність спеціальної соціологічної теорії молоді. Йдеться насамперед про такі поняття, як «становлення молоді» (І. Кон, Є. Головаха), «вибір професії», «професійне самовизначення», «професійна мобільність» (В. Оссовський, Л. Аза, О. Вишняк, В. Шубкін), «становлення молодого спеціаліста» (О. Якуба) тощо.

Сучасні суспільні процеси різко змінили соціальне, матеріальне і політичне становище молоді, тому поняття, що характеризували молодь колишнього суспільства («соціальний портрет молоді», категорії «потреби», «поведінка», «діяльність») потребують сучасного аналізу, переосмислення та уточнення.

У західній соціології також немає єдності щодо тлумачення поняття «молодь» та встановлення її вікових меж. В англійській, філософській та психологічній літературі найпоширенішим є термін «юність» як фаза між дитинством і дорослістю особи. Багато дослідників вважає, що юність – це статус з невизначеною провідною лінією, яка відповідно зумовлює й невизначену, безладну поведінку. Період юності охоплює вікові межі від 11–12 до 18 років. У західних джерелах використовують й інші дефініції щодо визначення молодіжного віку. Найбільш уживаний термін «тинейджер» – юнаки і дівчата віком від 13 до 19 років. Ці вікові межі дещо не збігаються з межами юнацького віку, який виражає незрілість, колективний стиль (групова поведінка, належність до певного напрямку моди, музики, літератури тощо).

У працях західних авторів також простежується тенденція до розширення вікових меж юності. Зазначається, що нині час між становленням особи дитини і особи дорослого є значно тривалішим, внаслідок чого досягненням статусу дорослості, яке раніше відбувалось у 18 років або раніше, можна вважати 25–30 років, особливо для вихідців з так званих «середнього» і «вищого» класів.

1.3. Зв'язок соціології молоді з іншими галузями знання. Для розуміння специфіки соціології молоді доцільно відобразити її місце та зв'язок з іншими науками та галузями соціологічного знання.

Наприклад, демографія виявляє тенденції кількісних змін молоді у структурі населення, рівень народжуваності, смертності, співвідношення кількості молодих чоловіків та жінок тощо. Разом із соціологією молоді вона досліджує проблеми вікових меж, вікової дискримінації, зміни поколінь, специфіки соціального статусу молоді, що перебуває у перехідному стані, послідовність життєвих подій.

Психологія досліджує вікові особливості свідомості та поведінки молоді, вікові зміни у структурі особистості, процес акселерації, динаміку інтелектуального, емоційного розвитку тощо. Соціальна психологія розкриває специфіку механізмів спілкування, формування контактних груп, зміни соціальних ролей.

Педагогіка визначає можливості та засоби виховання і навчання молоді людини, засвоєння нею необхідної інформації, залучення молоді до різноманітних видів діяльності.

Цікавлячись віковою диференціацією суспільства, соціологія молоді стикається з такими галузями, як дослідження дитинства, літніх людей, життєвого циклу. У них загальні проблематика (вікові межі, вікова дискримінація, специфіка перехідного соціального статусу, послідовність життєвих подій), а також методика вікових досліджень, спрямована на вивчення об'єкту, що змінюється в часі (ретроспективна, лонгітюдна стратегії, повторні або панельні дослідження, подієвий аналіз).

Проте юність як предмет дослідження не може бути зведений тільки до вікових меж життєвого циклу, оскільки існує ще і соціальний аспект процесу дорослішання, що розглядається в поняттях теорії соціалізації. Тому соціологія молоді перетинається з соціологією освіти, культури, сім'ї, досліджуючи проблеми виховання, соціалізації, соціального контролю і самовизначення, криз самоідентичності, пов'язаних з переходом з одного статусу в іншій.

Соціологія молоді також пов'язана з соціологією релігії, оскільки досліджує проблеми релігійних пошуків молоді, її участі в діяльності релігійних інститутів, сект, церков; з соціологією міста і села – оскільки проводить порівняльний аналіз соціальних очікувань, реальних можливостей і ціннісних орієнтацій молодих людей з міста і села; з соціологією охорони здоров'я – оскільки вивчає стан здоров'я молоді і соціальні чинники, що впливають на нього.

Крім цього, молодіжні проблеми вивчають соціологія праці, соціологія шлюбу і сім'ї, виховання, вільного часу та дозвілля, соціологія політики, управління, соціологія девіантної поведінки. Ці галузі соціологічного знання

досліджують молодь в окремих сферах її життєдіяльності. Їх дані допомагають скласти повнішу картину молодіжних проблем, процесів, явищ. Соціологія молоді не тільки запозичує здобуті ними знання, а й інтегрує їх у цілісну систему, завдяки чому перебирає до себе функції цілісного системного аналізу молодого покоління у соціальній структурі, політичному, економічному, соціальному і духовному житті суспільства.

1.4. Методи соціологічного дослідження проблем молоді. Молодь сьогодні є самою досліджуваною віковою категорією населення. Більше третини всіх соціологічних досліджень, що проводяться в нашій країні, так або інакше пов'язані з проблемами молоді.

Серед методів дослідження молодіжних проблем найуживанішими є *систематичні спостереження, інтерв'ювання та анкетування*. Не менш вживаними є *тестування, аналіз особистих щоденників, біографічних описів, творів*, у яких відображається процес формування і розвитку молодої людини.

Безперечно цінність мають тривалі *лонгітюдні дослідження* одних і тих же категорій і груп молоді. Вказані дослідження дають можливість простежити еволюцію життєвого шляху молодої людини, його зльоти і падіння, успіхи і невдачі, подолання перешкод і труднощів.

Слід також відмітити важливість *порівняльних досліджень* тих або інших проблем в різних регіонах або серед людей різних поколінь. Вони дають можливість встановити реальні зрушення в ціннісних орієнтаціях, віддалені наслідки змін.

Отже, серед дослідницьких методів молодіжних проблем широко використовуються як *кількісні* та *якісні* методи. Зокрема, вони можуть використовуватися як окремо один від одного, так і спільно в різних комбінаціях або паралельно.

Але через розпорошеність і відомчу відокремленість науково-дослідницьких установ, які вивчають молодь та її проблеми, ще й досі не вироблено єдиної методики вивчення молоді, відсутні серйозні міждисциплінарні дослідження, сучасна молодіжна концепція. Це спричиняє певний розрив між теоретичним та емпіричним напрямками аналізу проблем молоді, збільшення кількості аматорських досліджень.

Останнім часом загострилося чимало молодіжних проблем, які потребують вивчення за допомогою соціологічних досліджень. Проблеми молоді досліджуються як у контексті всього суспільства, його основних характеристик, структурних зрушень і змін, так і диференційовано – як особливої соціальної групи, з властивими їй ознаками і властивостями. Слід помітити, що проблеми молоді багато в чому пов'язані з тими процесами які протікають у сучасному світі: урбанізацією, підвищенням питомої ваги в

суспільстві пенсіонерів, осіб похилого віку, скороченням народжуваності і так далі.

Класифікацію соціальних проблем молоді можна проводити за різними ознаками: *за територіальною ознакою* можна виокремити молодіжні проблеми, властиві індустріальним країнам; проблеми, властиві окремим регіонам; проблеми, характерні для однієї окремо взятої країни; *за ознакою часу* можна розглядати так звані вічні проблеми: наприклад, взаємини поколінь, і проблеми породжені конкретною епохою; *за системною ознакою* можуть бути досліджені загальні проблеми молоді, властиві цьому суспільству, рівню його розвитку, вони торкаються різних груп населення, у тому числі і молоді, і чисто молодіжні проблеми, властиві саме цій соціальній групі, обумовлені її становищем і роллю в суспільстві.

Контрольні питання до теми

1. У чому полягають особливості предмета та об'єкта соціології молоді?
2. Визначте місце соціології молоді серед інших соціологічних, соціально-гуманітарних, природничих наук.
3. З якими причинами пов'язане зростання ролі молоді у житті суспільства.
4. Які методи соціології використовуються для дослідження молодіжних проблем?

ТЕМА 2. НАПРЯМКИ СОЦІОЛОГІЧНОГО ВИВЧЕННЯ МОЛОДІ

- ▶ *Структурно-функціональний підхід*
- ▶ *Психоаналітична орієнтація у вивченні молоді*
- ▶ *Культурологічний підхід*

2.1. Структурно-функціональний підхід. Структурно-функціональний підхід наявний практично в усіх соціальних концепціях, де виникає потреба в структурному аналізі об'єкта дослідження. До науковців, які активно застосовують цю методологію при розробці проблем молоді належить ізраїльський соціолог Ш. Айзенштадт. Він є автором кількох книг про молодь, серед яких праця «Від покоління до покоління», що й нині вважається хрестоматійною.

Слідом за класиками структурного аналізу (Е. Дюркгеймом, Т. Парсонсом та ін.) Ш. Айзенштадт розглядає молодіжну групу як систему позицій і ролей, заповнену індивідами. Заповнення тих чи інших структурних позицій означає для індивідів набуття соціального статусу і виконання певної соціальної ролі.

Кожна роль є основною одиницею структурної взаємодії, що регулює певні аспекти поведінки молодого людини.

В рамках структурного функціоналізму були обґрунтовані спеціальні соціологічні теорії – «сексуальної революції» (В. Райх, Г. Маркузе), «конфлікту поколінь» (Д. Белл, Л. Фойєр) та ін.

Поняття і концепція сексуальної революції були створені і розроблені В. Райхом і в найбільш цілісній формі викладені ним в книзі «Сексуальна революція». В. Райх стверджував, що сексуальна революція є передумовою і основою «достовірно людської революції», оскільки вона звільняє людей від пригніченої сексуальності, розкріпає їх і тим самим створює умови для справжньої соціальної революції. Проте, по В. Райху, в сучасному суспільстві (і державі) існує система сексуальної репресивності яка використовує сім'ю, політику і культуру в цілях пригнічення сексуальності і свободи людини. Сексуальна репресивність формує консервативний тип характеру людей, орієнтований на сліпу підтримку диктатури в державі.

Для іншого представника теорії сексуальної революції, автора праці «Ерос і цивілізація» Г. Маркузе, відправним пунктом міркувань стає гіпотеза Фрейда про два фундаментальні інстинкти в людській природі – потягу до життя і потягу до смерті, Еросі і Танатосі. Маркузе говорить про те, що безперешкодне задоволення цих потягів несумісне з цивілізованим існуванням, і тому суспільство пригнічує їх, ставить їх собі на службу шляхом сублімації сексуального потягу (Еросу) і переорієнтації деструктивних імпульсів (Танатосу) на зовнішній світ у формі праці, тобто оволодіння природою і її перетворення, і на внутрішній світ у формі совісті.

Значну роль у розвитку структурно-функціонального підходу в соціології молоді відіграли праці російських та українських соціологів В. Астахової, В. Боровика, В. Васильєва, Є. Головахи, А. Кульгіна, Л. Когана, Е. Леванова, В. Мордковича, В. Оссовського, В. Патрушева, М. Сліпцова, В. Староверова, Ю. Торсуєва, Ф. Філіппова, О. Якуби, М. Чурилова, Н. Черниш та ін.

В цілому, структурний і особливо структурно-функціональний підходи більше спрямовані на досягнення стабільності в суспільстві. Підкреслюючи вирішальну роль вікової диференціації в суспільному самовідтворенні, прибічники такого підходу, як правило не вбачають в ній джерела соціальних змін. Більше того, будь-які дії, у тому числі й дії молоді, спрямовані на здійснення соціальних змін, не вписуються в рівноважно-інтеграційну модель суспільства, що розробляється за допомогою структурно-функціонального аналізу. Тому, цей підхід хоча і розширює можливості системного дослідження молодіжних проблем, не може використовуватися при вивченні динаміки соціальних змін в молодіжному середовищі і прогнозуванні тенденцій її розвитку.

2.2. Психоаналітична орієнтація у вивченні молоді. Психоаналітична орієнтація ґрунтується на концепції життєвого шляху особистості З. Фрейда, розвинутої його учнями і послідовниками неофрейдистського спрямування (Р. Бенедікт, Л. Фойер, Л. Шеллер, Е. Еріксон та ін.). Завдяки їхнім зусиллям, подальшого пояснення отримала теорія «Едіпова комплексу», що пояснювала природу конфліктів між поколіннями, причини молодіжної агресивності.

Е. Еріксон розкрив необхідну логіку проходження кожним індивідом в суспільстві життєвих етапів (докладніше, в темі «Юність як соціальна проблема»). Р. Бенедікт показала, що в кожному стані індивід відчуває цілеспрямований вплив суспільства, яке формує у нього певний тип соціально-психологічної зрілості, тобто «соціальний характер», властивий кожному конкретному суспільству.

У радянській соціології молоді склався системний підхід до проблеми розвитку особистості в перехідний період від дитинства до зрілості (К. Альбуханова-Славська, С. Голод, А. Вишняк, І. Кон, Л. Сохань, О. Ольшанський, А. Петровський, С. Іконнікова та ін.), що отримало вираження в 70-х роках у комплексному дослідженні всього циклу соціалізації молоді. Переборовши біологізм Фрейда, але дотримуючись традицій психоаналізу, прихильники неофрейдистського напрямку в дослідженнях молоді змогли зрозуміти процес розвитку особистості молодої людини в безпосередній взаємодії з соціумом.

Розгляд молодості як соціологічної категорії, яка визначається не лише віковими межами, але і специфічним соціальним статусом, особливостями свідомості і поведінки молодих людей, сприяло більш поглибленому осмисленню молодіжних проблем, диференційованому підходу до молоді як внутрішньо неоднорідної і в той же час специфічно особливої групи в суспільстві. Виявлення на основі досліджень специфіки соціального обліку, особливостей свідомості і поведінки окремих категорій молодих людей мало велике значення для наукового обґрунтування диференційованого підходу до виховної роботи з молоддю. Це багато в чому зумовило виникнення в молодіжній політиці цілого напрямку з всебічного і гармонійного розвитку підростаючого покоління. І хоча сама ідея, в її кінцевій формі, була досить утопічна, все ж спроби її реалізації як в дослідницькій, так і в практичній формах безумовно мали важливі результати.

2.3. Культурологічний напрям. Культурологічний напрям вивчає соціальні процеси і явища, у тому числі і молодіжні, в аспекті феноменології людської культури. Культурологічний підхід прагне осмислити світ молоді в його людському бутті співвідносно до потреб, мотивів реальних індивідів, як вираження певних типів культури, цінностей і норм. Класичним зразком цього підходу є роботи німецького соціолога К. Маннгейма. Він розкрив механізм

соціального успадкування як необхідний цивілізаційний процес, що включає і переоцінку цінностей, і пошук нових шляхів розвитку.

Аналізуючи форми і характер цього процесу К. Маннгейм отримує три самостійні поняття:

1. Поколінне положення («Gencrattonslagerung») – поколінний статус, місце, яке займають люди певного віку в цьому суспільстві, їх, так би мовити, потенційні можливості.

2. Поколінний взаємозв'язок («Generationszusammenhang») – актуальне покоління, асоціація, заснована на схожості життєвих проблем і інтересів, що обумовлені подібністю положення.

3. Поколінна єдність («Generationsemhett») – усвідомлення своєї поколінної спільності, вироблення відповідної самосвідомості, загальних ідеалів і діяльності.

Знаменитий американський антрополог Маргарет Мід займалася проблемами соціалізації дітей, культурного сенсу сексуальних ролей, соціального і культурного виміру особистості. Вона стверджувала, що культурний характер є сукупність закономірностей психічного життя обумовлених культурою. За результатами своєї першої експедиції в 1925–1926 рр. на о. Тау (Самоа) М. Мід опублікувала матеріал, що став науковою сенсацією, – висновок про відсутність в архаїчній культурі специфічних конфліктів підліткового віку, з чого виходило що проблеми молоді на Заході мають суто соціальні витoki.

У історії культури М. Мід розрізняє три типи культур: постфігуративні, в яких діти вчаться у своїх предків; конфігуративні (і діти, і дорослі вчаться у рівних, однолітків); префігуративні (дорослі вчаться також у своїх дітей).

Ідеї і методологію цього підходу застосовували в соціології і вітчизняні дослідники молодіжних проблем, такі як В. Боровик, В. Добриніна, Л. Коган, В. Култигін, В. Неміровський, Е. Слуцький, Л. Сохань, В. Харчева, А. Щедрик, О. Яценко та ін. Вони вивчали молодіжну субкультуру у зв'язку з ціннісною і світоглядною диференціацією в молодіжному середовищі, девіантну поведінку, зовнішню атрибутику, дозвілля і неформальні молодіжні об'єднання. З 60-х років ХХ ст. в СРСР вивчались життєві плани молоді та різні типи її культури (З. Файнбург, В. Лісовський, З. Сікевич).

Безумовною заслугою соціологів – прихильників культурологічного підходу є їх прагнення до системного вивчення молодого покоління, що дає змогу розглядати соціальні явища в молодіжному середовищі в динаміці, а саму молодь – у розвитку. Вони зокрема, зазначали, що саме соціальні зміни визначають своєрідність способу життя поколінь, а не навпаки. Молодь впливає на суспільство і сприяє соціальним змінам.

Підсумовуючи вищесказане, необхідно помітити, що особливість сучасного етапу розвитку соціології молоді, як і соціології взагалі, полягає в необхідності глибокої розробки теоретичних і методологічних проблем дослідження, зв'язку теорії з практикою. Бо саме в кризові періоди проявляється загострена потреба в теорії.

Контрольні питання до теми

1. В чому обмеженість структурно-функціонального підходу при дослідженні молодіжних проблем?
2. Обґрунтуйте специфіку та доцільність застосування психоаналітичного підходу в соціології при дослідженні молодіжних проблем. Які саме проблеми можна розглядати в рамках цього підходу?
3. Які типи культури розрізняла М. Мід? Проаналізуйте їх.

ТЕМА 3. ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ СОЦІОЛОГІЇ МОЛОДІ

- ▶ *Розвиток вітчизняної соціології молоді в 20–30 роки ХХ століття*
- ▶ *Соціологія молоді як самостійна галузь (60–80 р.р.)*
- ▶ *Сучасний стан розвитку соціології молоді в Україні*

3.1. Розвиток вітчизняної соціології молоді в 20–30 роки ХХ ст. Історія вітчизняної соціології молоді розвивалась відповідно до обставин, що супроводжували розвиток російської і радянської соціології, тому їй притаманні як позитивні наробки, що були досягнуті за тих часів, так і всі негативні тенденції, що характеризують підходи до молоді як об'єкта соціологічного дослідження.

Окремі дослідження молодіжних проблем з'явилися ще наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. і пов'язані з дослідженням проблем молодіжної сім'ї, сімейної соціалізації, проблем студентства та молоді, що навчається, вивчення матеріального становища і побуту студентства, використання неповнолітніх у сфері праці тощо.

Перший етап формування вітчизняної соціології молоді охоплює 20 роки ХХ ст., хоча статусу галузевої соціології вона ще не набула. Загалом він був пов'язаний з розвитком управлінської діяльності партійних, радянських і громадських організацій і мав чіткий прикладний напрям. У ці роки до вивчення молоді зверталися педагоги, соціологи, психологи.

Наступний сплеск інтересу до молоді доводиться на середину 30-х рр. Він був пов'язаний з тим, що в доросле життя вступало перше покоління, що

виросло в радянських умовах і його соціальний облік був аргументом в доказ досягнень нового ладу. Молодь розглядалася як об'єкт соціалістичного виховання. Її соціальні характеристики «підганялися» під політичні ідеали партії і визначалися мірою наближення до поставлених цілей: політичною активністю і участю в процесі соціалістичного будівництва.

Загалом тодішні дослідження були спрямовані на вивчення процесу формування нового покоління, але через негативне ставлення до соціології всі вони так і залишилися на рівні цікавих, багатих на статистичний матеріал соціологічних концепцій. Ще й досі цей матеріал належно не осмислений.

Взагалі цей період був дуже важким для розвитку вітчизняної соціології. Поступово соціологія стала непотрібною державі, оскільки її методи могли зафіксувати негативні явища в молодіжному середовищі, які розходилися з лінією партії. Місце соціологічних досліджень зайняла сама ідеологія бо виховання молоді сприймалося як одна з форм ідеологічного впливу. Після засудження соціології, як вульгарної, буржуазної науки, тривала пауза (з 30-х до 60-х років).

3.2. Соціологія молоді як самостійна галузь (60–80 рр.). Відродження соціології, а також визначення соціології молоді в самостійну галузь припадає на 60-і роки. Соціологія формально вже не заборонена, але ще і не визнана. Проте, в Москві, Ленінграді, Свердловську, Новосибірську з'являються перші спроби проводити соціологічні дослідження. Соціологічний сектор працював під назвою «Сектор нових форм праці і побуту» (керівник Г. Осипов).

В грудні 1964 року при ЦК ВЛКСМ була створена група соціології. Спочатку вона складалася з трьох чоловік: В. Васильєва (керівник), А. Кулагіна і В. Чупрова. В подальшому, приблизно через два роки, до неї підключились спочатку Е. Абгарян, Т. Порфір'єва, В. Григор'єв, а потім В. Бовкун, Б. Владіміров і Г. Журавльов.

Сам факт створення в структурі центрального молодіжного органу в Москві соціологічної групи мав величезне значення, оскільки послужив важливим прецедентом для інституціоналізації в країні соціологічної науки, визначення в її структурі нової галузі – соціології молоді. Група стала центром, навколо якої об'єдналися багато ентузіастів соціології. Своїм становленням в цей період соціологія молоді багато в чому зобов'язана Г. М. Андреевій, Н. М. Блинову, В.Н. Борязу, Ю.Е. Волкову, Б.А. Грушину, А.В. Дмитрієву, А.Г. Здравомислову, С.Н. Іконніковій, А.С. Капто, Л.Н. Когану, І.С. Кону, В.Т. Лісовському, Г.В. Спіркіну, Ю.В. Турсуєву, Ф.Р. Філіппову, А.Г. Харчеву, В.Н. Шубкіну, В.А. Ядову і багатьом іншим соціологам, які тісно співпрацюючи з групою, сприяли розвитку теорії і методики цієї галузі соціологічного знання.

Такий сплеск і швидке зростання інтересу до молодіжних проблем пов'язане з молодіжною революцією на Заході. Соціологічна література не тільки старанно описувала і пробувала пояснити явище «молодіжного бунту», але навіть стала одним із чинників його популяризації, поширюючи інформацію про нові цінності, бажання і спосіб поведінки молодих людей, які багато в чому йшли у супротив із домінуючою культурою, тобто, фактично, популяризували ідеологію контркультури.

Пізніше (у 70-80-і рр.), зі зміною ситуації на ринках праці і ростом чисельності молодих людей з високим рівнем освіти, в західних країнах акценти в дослідженнях молоді знову перемістилися у бік соціально-економічних проблем (освіти, політичного вибору молоді, ринку праці, молодіжної субкультури і професійної орієнтації). Проте осмислення причин і наслідків молодіжного бунту 60-х рр. склало цілу епоху в соціології молоді.

Бунтарські рухи, сплеск субкультури хіпі на Заході – усе це турбувало представників радянської влади. Інтерес до молодіжної проблематики з боку держави спрямовувався потребою утримати молоде покоління у рамках комуністичних ідеалів. Тому в ті роки з'явилося безліч публікацій і дисертаційних робіт, присвячених молодіжному бунту на Заході. Такі дослідження широко віталися, оскільки партійне керівництво прагнуло уникнути подібних явищ в Радянському Союзі.

На цій хвилі стали популярними ідеї К. Маннгейма про нові покоління як джерело соціального прогресу, М. Мід про типи культурного контакту поколінь на різних етапах історичного розвитку. З'явилися різноманітні трактовки міжпоколінного конфлікту і молодіжної культури.

Розвиток вітчизняної соціології молоді в 60–80-і роки ХХ століття йшов у напрямі реалізації ідеологічного замовлення, тому багато соціологічних досліджень молоді було присвячено проблемам комуністичного виховання. Виховання молоді зводилося до засвоєння пануючих в суспільстві норм і цінностей, ідеологічних постулатів дідів і батьків.

З іншого боку, намітилася тенденція активного протистояння цьому соціальному замовленню і розвитку досліджень спрямованих на вивчення молоді як суб'єкта громадського життя, її інтересів і потреб.

Започатковані тоді напрями та підгалузі соціології молоді затвердилися, визначили своїх лідерів, сформувались у певні соціологічні школи: новосибірську (В. Н. Шубкін), свердловську (Ф. Р. Філіппов, М. Н. Руткевич, а в подальшому Л. Я. Рубіна), ленінградську (В. Т. Лісовський, С. Н. Іконнікова), естонську (М. Тітма) та київську (Л. Аза, А. Ручка, В. Піддубник, В. Тихонович, В. Паніотто, В. Чорноволенко).

У 70–80-і роки, розвиток соціології почав стримуватися, міра її науковості знизилася. Державна влада не була зацікавлена в поширенні і аналізі

об'єктивних даних соціальної статистики що зумовило звуження бази і падіння якості емпіричних досліджень. Завданням соціологів було дослідження соціального статусу і процесів в молодіжному середовищі у рамках параметрів, заздалегідь визначених адміністративно-командною системою. Тривали також дослідження громадської активності і політичної культури молодих громадян, комуністичного виховання, соціально-професійних орієнтацій молоді. Вивчалися характеристики споживання молоддю культури деякі учені намагалися проводити комплексні наукові розробки дослідження життя молоді.

У 80-і роки зріс інтерес до ВЛКСМ, щорічно захищалося більше сімдесяти дисертацій з проблематики комсомолу, розширювалася тематика досліджень, використовувалися невідомі раніше факти. Але спроби критично переглянути минуле і дати об'єктивну оцінку стану молодіжного руху наприкінці 80-х років наштотувалися на відсутність нової методології, теоретичних підходів досліджень.

У кінці 80-х рр. починається зміна наукової орієнтації соціології молоді: молодь пропонують трактувати як суб'єкт соціальної діяльності; соціалізація визнається двостороннім процесом який включає засвоєння соціального досвіду і ролей і активне відтворення і розвиток системи соціальних зв'язків, форм діяльності. Поступово молодість починає розумітися як перший етап дорослого життя, особлива фаза життєвого циклу з власними інтересами і соціальними характеристиками.

Восьмидесяті роки ХХ ст. характерні появою і закріпленням у рамках соціології молоді нових напрямів досліджень. Так, з'явилися теоретичні роботи, присвячені безпосередньо проблемам соціального самопочуття молоді (Л. Рубіна), які були виконані в руслі концепції способу життя. Ряд публіцистичних виступів з проблеми неформальних об'єднань і молодіжної субкультури викликала справжню хвилю соціологічних робіт: досліджувалися відношення молоді до неформальних об'єднань і явищ субкультури (В. Ліванова, В. Левичева, Ф. Шереги) неформальні угруповання молоді на основі методу включеного спостереження (Н. Кофірін), злочинні молодіжні угруповання (І. Сундієв, Г. Заб-рянський). І. Андрєєва і Л. Новікова для емпіричного дослідження молодіжної субкультури великого міста використовували культурологічні теорії (дослідження маргінальної субкультури мігрантської молоді в місті). Поява ряду негативних явищ в молодіжному середовищі привела до публікацій з тем, які були раніше практично забороненими: наркоманія і проституція (А. Габіані); моральна деградація і розпад армії (Б. Кальчев); рок-музика як молодіжний соціальний рух (М. Ілле О. Сакмаров, Н. Саркітов); соціальні механізми соціальної реабілітації юнаків, що брали участь в афганській війні (А. Кінсбурський). На розвиток емпіричного рівня соціології молоді великий вплив зробили

фундаментальні дослідження кінця 80-х років: «Жизненная перспектива и профессиональное самоопределение молодёжи» (Л. Сохань, Є. Головаха), «Социальное развитие молодёжи» (В. Чупров) і багатопланове дослідження «Социальный облик молодёжи» (М. Чурилов, О. Вишняк).

В цілому, розвиток соціології молоді у 80-х р. заклав початок багатьох напрямів дослідження, які залишилися актуальними і в 90-ті роки. Передусім, це молодіжна субкультура, девіантна поведінка, соціальне самопочуття молоді.

3.3. Сучасний стан розвитку соціології молоді в Україні. В 90-ті роки розпочалася нова хвиля інтересу учених до молодіжної проблематики, зокрема в Україні. Слід зазначити, що науковий інтерес до проблем молоді значно виріс через розширення процесу ювентизації суспільства – внесення молоддю змін в систему суспільних відносин. Це сталося завдяки збільшенню доступу молоді до участі в соціально-політичній і ціннісній систем суспільства.

В 1990–2000 рр. проблеми молоді активно вивчались Інститутом соціології НАН України та Українським науково-дослідницьким інститутом проблем молоді, а зараз – Український інститут соціальних досліджень, який провів десятки цікавих та фундаментальних досліджень молодіжних проблем і в Україні, і поза її межами.

Український науково-дослідний інститут проблем молоді зосередив свою діяльність на фундаментальних і пошукових дослідженнях проблем молоді, аналізі та прогнозуванні ситуації у молодіжному середовищі, встановленні та налагодженні зв'язків з організаціями в Україні та за її межами, які працюють у сфері молодіжної проблематики. Інститут підготував статистичний довідник «Молодь України», інформація якого охоплює основні сфери життєдіяльності юнаків і дівчат.

Основними проблемами досліджень молоді в Україні сьогодні вважаються: економічні проблеми молоді (І. Лукінов, Ю. Пахомов, В. Урчукін); процеси соціалізації і інтеграції, життєвого самовизначення молоді (Л. Сокур'янська, Є. Головаха, О. Балакірева, О. Швидкая); взаємодія молоді з соціальними інститутами і органами влади напрями і, механізми реалізації молодіжної політики; соціальні орієнтації молоді в сферах політики, економіки, культури (О. Вишняк, М. Чурилов, С. Макеєв, В. Піча), рівень і спрямованість соціальної активності; формування і структура ціннісних орієнтації життєвих планів (Л. Аза, О. Вишняк, Є. Головаха, В. Матусевич, В. Оссовський, М. Чурилов); проблеми життєвого самовизначення, досягнення життєвого успіху (Л. Сохань, Є. Головаха, О. Балакірева, І. Мартинюк); соціальні конфлікти і девіантна поведінка молоді; генезис і сучасний стан молодіжного руху (М. Головатий, В. Головенько).

Враховуючи безліч проблем, з якими стикається молодь в сучасному суспільстві, соціологія молоді все більше буде придбавати міждисциплінарний характер. Очевидно, що об'єднання власне соціологічного підходу з психологічним, етнографічним, демографічним і антропологічним – не просто «данина моді», а спосіб розвитку соціального знання.

Контрольні питання до теми

1. Коли сформувалась соціологія молоді і в чому полягає необхідність такої галузі знань?
2. Охарактеризуйте специфіку розвитку вітчизняної соціології молоді в 20–30 роки ХХ ст.
3. Поясніть роль молодіжної революції на Заході в становленні соціології молоді у вітчизняній науці.
4. Розкрийте специфіку «комсомольського» та «академічного» напрямків в розвитку соціології молоді в 60–80 роки ХХ ст.
5. Назвіть основні школи вітчизняної соціології молоді.
6. Назвіть найактуальніші молодіжні проблеми в сучасному українському суспільстві.

ТЕМА 4. ЖИТТЄВИЙ ЦИКЛ ЛЮДИНИ

- ▶ *Етапи життєвого циклу людини*
- ▶ *Життєвий цикл в соціальному часі людини*

4.1. Основні етапи життєвого циклу. Життя – це адаптація, процес безперервного оновлення і зміни. Так чи інакше всі суспільства мають справу з життєвим циклом, що починається із зачаття та продовжується аж до стадії старіння і завершується смертю.

Поняття «*життєвий цикл*» припускає, що хід життя підпорядкований певній закономірності, а його етапи – є постійним кругообігом. Ідея циклічного кругообігу життя, подібного до циклічності природних процесів (зміна дня і ночі, зміна пір року і т.п.), – один з прадавніх образів нашої свідомості. Багато біологічних і соціальних вікових процесів дійсно є циклічними. Організм нормально проходить фази народження, росту, дозрівання, старіння і смерті. Людина засвоює, потім виконує і, нарешті, поступово залишає певний набір соціальних ролей (трудових, сімейних, батьківських), після чого той же цикл повторюють її нащадки. Циклічність характеризує і зміну поколінь в суспільстві, де молодші (діти) спочатку вчаться у старших, потім активно діють поряд з ними, а потім, у свою чергу, соціалізують молодших.

Отже, кожне суспільство забезпечує процес розвитку індивідуума згідно з власними традиціями, визначаючи певні етапи. Серед таких етапів, вчені виокремлюють:

- дитинство;
- підлітковий вік;
- рання зрілість або молодість;
- середній вік або зрілість;
- літній вік або старість;
- смерть.

Розглянемо більш докладніше основні етапи життєвого циклу, що зумовлюють ролі людей в суспільстві.

Дитинство. Діти в більшості є досить «податливим матеріалом» в тому значенні, що вони здатні вирости і розвинутися в дорослих людей самих різних типів. Діапазон дитячих можливостей представляється справді дивним. Наприклад, до четвертого року життя більшість дітей повністю освоює рідну мову. Ще не досягнувши віку одного року, немовлята вже беруть участь в суспільному житті. Найінтенсивніший розвиток має місце в період з семи до восьми років, потім темпи змін в концептуалізації сповільнюються. Фактично відмінності між дітьми семи і восьми років частіше бувають більш значними, ніж відмінності між восьмилітніми і п'ятнадцятирічними.

Підлітковий вік. В підлітковий період у індивідів відбуваються зміни в зростанні і розвитку, які можна вважати справді революційними. Після багатьох років перебування в положенні молодших і залежних від дорослих, вони несподівано порівнюються з дорослими по фізичному складанню, зростанню і силі. Ці зміни супроводжуються швидким розвитком органів дітородіння, що свідчить про сексуальну зрілість. При вступі до підліткового віку хлопчики і дівчатка перестають вважатися дітьми, але при цьому ще не стають дорослими чоловіками і жінками.

Хоча засоби масової інформації енергійно мусирують тему різниці поколінь - суперечностей між підлітками і їх батьками, проблема «розриву між поколіннями» в цілому представляється в дуже спрощеному вигляді. Дослідження дозволяють припустити, що і сім'я і однолітки мають однаково важливу дію на життя більшості підлітків. Група однолітків робить більший вплив в питаннях формування музичних смаків і особистих пристрастях підлітка, в деяких випадках цей вплив може виявитися негативним, пов'язаним з курінням маріхуани та випивкою. Але члени сім'ї справляють на підлітка більший вплив, коли мова заходить про вибір професії, майбутніх життєвих цілях, про фундаментальні моделі поведінки і основні життєві цінності.

Рання зрілість, або молодість. Останні тенденції в розвитку західного миру - зростання індустрії послуг, продовження термінів навчання і

надзвичайно високий освітній ценз в постіндустріальному суспільстві - продовжили перехід індивідів в доросле життя. В деяких відносинах наше суспільство, виробляє новий статус між підлітковим віком і поляганням дорослої людини: це юність - молоді дівчата і хлопці у віці випускників школи. Покинувши отчий будинок, молоді люди у віці близько 20 років можуть вибрати для себе перехідний соціальний інститут, наприклад, службу в армії або навчання в університеті, як початок самостійного життя. Або можуть влаштуватися на роботу. В цьому віці у молодих людей існують приблизно рівні шанси: залишитися жити з сім'єю або виїхати і почати самостійне життя. З часом молоді люди стають менш залежними у фінансовому відношенні, вони вступають в нові соціальні ролі і приймають нові життєві устрої. З часом центр тяжкості в житті молодих людей зміщується убік від їх отчого будинку. Задачі майбутнього розвитку, що стоять перед індивідами у віці від 18 до 30 років, як правило, концентруються навкруги двох головних цілей, які З. Фрейд визначив, як любов і робота.

Середній вік, або зрілість. Основні цілі залишаються такими ж, що стоять перед чоловіками і жінками в юності і молодості, і пов'язані з любов'ю і роботою.

Основну частину дорослого життя і чоловіки і жінки проводять на роботі. Хоча домінуючими є економічні міркування, робота є сферою спілкування людини з іншими людьми, ліками від нудьги і підтримує відчуття необхідності і самоповаги. Для все більшого числа як жінок, так і чоловіків оплачувана робота починає служити показником їх повноправного членства в суспільстві. У віці 30 років і трохи старше, чоловіки та жінки як правило, шукають свою «нішу» в житті, будують довгострокові плани і приступають до їх здійснення. У віці від 35 до 40 років чоловіки намагаються звільнитися від влади інших і затвердити свою незалежність. Минувши сорокалітній рубіж, чоловіки починають роздумувати, чого вони добилися в житті, і оцінювати результати в досягненні цілей, які були намічені ними в більш молодому віці. Приблизно в 45 років деякі чоловіки переживають так звану «кризу середнього віку».

Літній вік, або старість. Суспільства розрізняються по тому, наскільки шанобливо вони відносяться до старості. В багатьох аграрних суспільствах, включаючи імператорський Китай, літні люди користувалися особливою пошаною. По контрасту з цими культурними нормами, в західних країнах, а також в сучасній Росії, Україні самим привілейованим віком вважається молодість. Старих вважають істотами докучливими, капризними, образливими і хворобливими.

Літній вік спричиняє за собою розставання з деякими соціальними ролями. Перш за все, і найголовніше, людей літнього віку чекає вихід на

пенсію. Дослідження показують, що на пенсії людина понад усе страждає від браку грошей, а у тому випадку, коли люди мають гарантований і достатній для задоволення їх потреб дохід, вони не проти вийти на пенсію раніше. Загалом, коли люди здорові і мають достатній дохід, пенсія не здається їм чимось жахливим.

Смерть. Усвідомлення смерті, вимагає від індивіда пристосування до нового визначення власної суті. Поняття «вмираючий» припускає щось більше, ніж просто сума якихось біохімічних процесів. Воно спричиняє за собою прийняття соціального статусу, при якому соціальні структури не просто супроводжують, але і формують досвід доторкання із смертю.

Смерть в сучасному суспільстві часто пов'язана з формальними бюрократичними процедурами. Всього декілька поколінь назад більшість людей помирили удома і сім'я брала відповідальність за ритуал прощання з покійним і підготовку до похорон.

В наші дні, в розвинених країнах, за смертельно хворими людьми доглядає персонал будинку для престарілих або лікарні. У морзі готують тіло до похоронів і організовують церемонію похоронів або кремації останків. В результаті жителям розвинених країн майже не доводиться стикатися із смертю. Мертва ізольовані від живих і віддані в руки фахівців для яких контакт із смертю перетворюється на повсякденне заняття.

За останнє десятиліття з'явилася необхідність в створенні хосписів. Хоспис – це медична організація, в якій реалізується програма по уходу за умираючими, прагнучі полегшити невиліковно хворим людям останні дні їх життя і зробити зіткнення зі смертю менш емоційно травматичним, як для пацієнта, так і для його близьких. Прибічники хосписів говорять, що лікарям і сестрам в обстановці лікарні важко прийняти неминучість смерті. Лікарні призначені для лікування і продовження людям життя, отже, невиліковні захворювання і смерть мають бути для лікарень сторонніми явищами. З цієї причини прибічники хосписів наполягають на тому, що для контактів із смертю потрібно інші інституціональні структури.

Смерть можна до кінця зрозуміти тільки в контексті попереднього життя людини і поточних обставин. В цілому за останнє десятиліття громадське і професійне усвідомлення важливості переживань вмираючої людини різко зросло і дало поштовх гуманнішому відношенню до смерті.

4.2. Життєвий цикл в соціальному часі людини. Упродовж життя (життєвого циклу, розбитого на основні віхи: дитинство, зрілість, старість) індивід набуває і втрачає статуси. Такий процес називається динамікою статусного набору (портрета).

Життєвий цикл – послідовність вікових фаз розвитку людини від народження до смерті. Це поняття характеризує відносно замкнуті і якісно відмінні етапи життя окремої людини. Життєвий цикл передбачає, що плин життя має певні закономірності. Його етапи, котрі мають назву віків, циклічно повторюються.

Однак, індивідуальна біографія окремої людини настільки складна, що її досить умовно можна розчленувати на окремі цикли. Підпорядкувати життя якомусь окремому ритмові майже неможливо. У кожної людини, крім визначеної траєкторії розвитку завжди є також чернетки, гіпотези, варіації і незаплановані імпровізації. Найбільш місткий термін для опису цього – **«життєвий шлях»**. І хоча поняття «життєвий цикл» і «життєвий шлях» нерідко використовують як синоніми, вони різні за змістом. Поняття життєвого шляху відрізняється від «життєвого циклу» передусім багатовимірністю, тим що воно припускає безліч різних тенденцій і ліній розвитку в межах однієї і тієї ж біографії, причому ці лінії одночасно автономні і взаємозв'язані. В основі періодизації – не лінійні, раз і назавжди визначені фази, а конкретні життєві події.

Соціальний час індивіда – це поняття, яке характеризує тільки час його особистого життя. Кожен переживає його по-різному. І тільки життєвий фініш показує, наскільки інтенсивно і змістовно пройдена дистанція життя.

Навіть старість у кожної людини проходить по-своєму. У багатьох активне творче життя починається тільки в цей період. Але, на жаль, коли їх покидають фізичні сили, покидає зі своєю опікою і суспільство. Чим менше суспільство витрачає на соціальний захист людей тим менше воно має право називатися цивілізованим.

Саме у обійдених суспільством людей динаміка життя розбивається на дві дзеркально симетричні половини. Прислів'я «що старий, що малий» («что стар, что млад») виражає схожість двох вікових епох: у дитини ще немає безлічі соціальних статусів, що характеризують зрілість, а літня людина їх вже втратила. Свого піку соціалізація досягає в середині життя індивіда. З цим поняттям тісно пов'язане інше – *криза середини життя*. Вона наздоганяє людину у віці 40–45 років, коли людина починає оцінювати пройдений шлях. Для одних це стає приводом для сумних роздумів; для інших – до задоволеності і високої оцінки.

Проте, поняття життєвого успіху для кожної людини своє. Одні вимірюють його по кількості зірочок на погонах, розмірам і престижності заміського особняка, по кількості доларів на банківському рахунку. А інші оцінюють успіх по кількості друзів і добрих вчинків, які йому вдалося вчинити, прочитаним книгам, цікавим зустрічам і пригодам. У кожного свій рахунок, своя міра оцінки. І саме соціологія здатна з'ясувати масові переваги.

Середина життя – це така точка в соціальному часі індивіда, коли він підводить підсумок тим досягненням, яких він вже добився, і тим можливостям, які не використав. Інакше кажучи, індивід робить операцію соціального порівняння де зіставляються дві траєкторії: очікувана траєкторія життя і реальна траєкторія життя.

Очікувана траєкторія життя – це ідеальна запланована на віддалену перспективу лінія життєвої долі, вимірювана кількістю статусів, що досягаються, і їх рангом. Вона як правило, має тільки один напрям – висхідний.

Реальна траєкторія життя – це лінія життєвої долі, вимірювана кількістю придбаних статусів і їх рангом.

Об'єктивним вимірюванням висхідної траєкторії найчастіше виступає службова (професійна) кар'єра. Звільнення, розлучення, ув'язнення виступають об'єктивними віхами низхідної траєкторії.

Окрім службової кар'єри соціологи почали виокремлювати в самостійний вид моральну кар'єру. **Моральна кар'єра** – соціальна історія індивіда, описана в термінах поваги або презирства з боку оточення, а також міри усвідомлення або подібного відношення до себе. Поняття моральної кар'єри ввів у науковий обіг І. Гоффман. Вона складається з серії ризикованих ситуацій, які людина публічно долає або терпить невдачу як свого роду випробування. Наприклад, провал на іспитах до престижного вузу - подія в ланцюзі моральної кар'єри. Тут є усе необхідне: ризик, публічний характер події, рівна імовірність провалу і перемоги. Той, що добився успіху отримує повагу оточення, потерпів невдачу – презирство. Повага і презирство – форми оцінки з боку громадської думки. Тому можна визначити моральну кар'єру ще і як траєкторію життя в термінах громадських оцінок.

Для більш повного розуміння соціальної сутності життєвого шляху особистості, в соціології молоді важливе місце займає поняття життєвого старту, адже, саме від нього багато в чому залежить подальше соціальне становище особистості в суспільстві.

Життєвий старт – поняття, що означає в соціології початковий етап становлення молоді як суб'єкта суспільного відтворення. Кожне нове покоління починає життєвий шлях наслідуючи матеріальні умови і сприймаючи життєвий досвід попередніх поколінь.

З соціологічної точки зору, життєвий старт – це первинний потенціал молоді в суспільному відтворенні, тобто та культурна традиція і ті матеріальні умови життєдіяльності, які передаються їй батьківськими поколіннями і які вона покликана відтворити.

Отже, життєвий шлях – сума життєвих подій, соціальна біографія індивіда, розділена на послідовні етапи, індивідуальна історія. Життєвий шлях індивіда – характеристика історії його розвитку – визначається тими або

іншими великими віхами, подіями в житті. Їх називають поворотними подіями біографії людини.

Контрольні питання та завдання до теми

1. Для чого соціологія молоді вивчає життєвий цикл людини?
2. Чим відрізняються поняття «життєвий цикл» та «життєвий шлях»?
3. Поясніть сутність вислову «що старий, що малий» в характеристиці динаміки статусного портрету особистості.
4. Поясніть, як ви розумієте поняття «службова кар'єра» та «моральна кар'єра» в житті людини?

ТЕМА 5. ЮНІСТЬ ЯК СОЦІАЛЬНА ПРОБЛЕМА

- ▶ *Вікова стратифікація*
- ▶ *Теорії юнацького віку*

5.1. Вікова стратифікація. Вік і залежність людини від віку цікавить психологів, соціологів, антропологів, демографів, і т. д. Тому дуже важливо визначити зміст поняття віку. Вік окремої людини – це не тільки кількість прожитих їм років, а кількість років життя в сукупності з тим, що прийнято називати духовним багатством особи, тим внутрішнім змістом, яким одна людина відрізняється від іншої.

Індивідуальний розвиток людини відбувається в часі і знаходить вираз у вікових характеристиках. Розвиток виявляється в нерівномірності співвідношення соціального і біологічного в людині. В різні періоди життя співвідношення соціального і біологічного в особі неоднакове. Дитина залучається до соціальних умов життя з перших днів появи на світ. З віком вплив соціального на неї посилюється і стає ведучим. Високий рівень матеріального добробуту суспільства і його культури прискорює темп інтелектуального розвитку людини. Все це свідчить про те, що вік - категорія мінлива, тому можна вважати допустимим неспівпадіння в різні історичні епохи як верхніх, так і нижніх меж вікових періодів. В схемі вікової періодизації, прийнятої на симпозіумі АПН СРСР по віковій фізіології у 1965 році, охоплюється весь цикл людського життя: новонароджений (1-10 днів); грудний вік (10 днів - 1 рік); раннє дитинство (1-1,5 роки); перше дитинство (4-7 років); друге дитинство (8-12 років); підлітковий вік (13-16 років); юнацький вік (17-21 рік); зрілий вік (перший період - 22-35 років - чоловіки, 21-35 років - жінки; другий період - 36-50 років - чоловіки, 36-55 років - жінки); літній вік (61-74 роки - чоловіки, 56-74

роки - жінки); старечий вік (75-90 років - чоловіки і жінки); довгожителі від 90 років і далі.

У зарубіжній літературі викликають інтерес вікові класифікації, представлені роботами англоамериканських учених Д. Біррена, Д. Бромлея, Д. Векслера. З вітчизняних антропологів заслуговують уваги роботи В. В. Бунака і В. В. Гинзбурга.

Виділимо для порівняльного аналізу лише період юності.

По Д. Біррену, юність триває від 12 до 17 років, по Д. Бромлею - від 11 до 21 року, по Д. Векслеру - від 16 до 20 років, по В. В. Бунаку - від 17 до 25 років, по В. В. Гинзбургу - від 16 до 24 років.

У розглянутих класифікаціях відсутня єдина думка авторів про місце юності в системі віків. Чи є юність завершальним етапом дитинства, або це початкова фаза зрілості?

Б. Р. Ананьев, кажучи про юність, виділяв в ній дві фази, одна з яких знаходиться на межі з дитинством, а інша - на межі із зрілістю. «Юнацький вік особливо цікавий у зв'язку з тим, що його фази протікають в реальних життєвих умовах: перша ще в умовах підготовки до самостійного життя, друга - в умовах початку самостійної суспільно-практичної діяльності і створення нового способу життя».

Рання юність (15-17 років), що відноситься до першої фази, відрізняється невизначеністю положення молодої людини в суспільстві. В цьому віці молода людина усвідомлює, що вона вже не дитина, але разом з тим ще і не доросла. Знання, що придбавалися в школі, можуть бути глибокими і стійкими і є необхідною основою для виникнення переконань, але разом з тим використання їх в практичній діяльності поки що не представляється можливим.

Друга фаза юності, яку в багатьох вікових класифікаціях називають безпосередньо юністю (18-25 років), є початковою ланкою зрілості.

Сьогодні, серед вітчизняних дослідників поширеною є думка, яка охоплює вікові межі юності від 11-12 до 18-19 років.

Біологічне і соціальне дозрівання особи не співпадає в часі. Низький рівень суспільного виробництва, матеріального і духовного добробуту суспільства позначаються на рівні розвитку підростаючого покоління, що не може не відображатися на межах вікових періодів. Слід чекати, що в цих економічних і суспільних умовах життя нижня межа юності зміщуватиметься вгору по відношенню до зрілості. Тоді як за сприятливих умов життя період юності по відношенню до підліткового повинен наступати більш прискореними темпами.

5.2 Теорії юнацького віку. У психологічних дослідженнях юності можна виділити три основні підходи: біогенетичний, соціогенетичний і психогенетичний.

Біогенетичні теорії головну увагу звертають на біологічні особливості розвитку. Представник цього напрямку С. Холл юнацький період характеризує як кризу самосвідомості, подолавши яку з'являється «відчуття індивідуальності». Юність - це період «бурі і натиску», внутрішніх і зовнішніх конфліктів, які породжуються драматичними, сексуальними і фізіологічними змінами, що відбуваються з підлітком.

Будучи проміжним, перехідним етапом розвитку, юність несе в собі негативні характеристики, такі як конфліктність, емоційна нестійкість і т. і.

З. Фрейд розглядає юнацький період в термінах розвитку психосексуальності. Знаходячи критичні симптоми юнацького розвитку хворобливими і неминучими, З. Фрейд вважає, що на ступінь вираженості цих феноменів можуть впливати індивідуальні відмінності в статевому дозріванні, силі сексуальної мотивації і пов'язаній з нею тривожності. Серйозні психологічні конфлікти в пізні роки є результатом сексуальних порушень, що мали місце в дитинстві.

У протилежність біогенетичному підходу, відправною точкою якого є процеси, що відбуваються усередині організму, **соціогенетичні теорії** прагнуть пояснити характерні особливості юності, виходячи з суспільних умов, культури, способу соціалізації тощо. Соціогенетичний підхід у вивченні юності випробував на собі вплив соціальної психології. Р. Бенедикт - представник біхевіористської орієнтації - розробила теорію безперервного і дискретного обумовлення, яка пояснювала відмінність психічного розвитку підлітка в різних суспільствах. При описі психічного розвитку, виховання, по суті зводиться до вироблення умовного рефлексу, а соціальні і культурні чинники - до особливого роду стимулам.

Грунтуючись на результатах досліджень, Р. Бенедикт стверджує, що про підлітковий період як проміжну ланку між статевим дозріванням і початком дорослого життя має сенс говорити тільки відносно розвинених країн. У індустріальному суспільстві юнацький період стає періодом конфліктів і потрясінь, оскільки соціальні інститути і норми виховання не полегшують індивіду його перехід до дорослого життя, а навпаки – затрудняють його.

Відомий соціальний психолог К. Левин робив акцент на невизначеності засобів орієнтування в період юності. Цей перехід розуміється в його теорії як зміна групової приналежності, переміщення із співтовариства дітей в співтовариство дорослих. К. Левин порівнює це переміщення з приїздом в незнайоме місто. Індивіду не ясно, з чим пов'язано його нове положення і в якому

напрямі йому слід рухатися, щоб досягти мети. Відсутність ясності - причина нестійкості поведінки підлітка.

У юнацький період відбувається розширення життєвого простору дитини як в географічному відношенні (інтерес до подорожей і т. п.), так і в соціальному (більша кількість груп, куди включений підліток, поява інтересу до літератури, політики, економіки і т.і.). Але найістотніша трансформація життя відбувається в тимчасовому вимірюванні. Її частково можна охарактеризувати як зміну масштабу часу: замість днів, тижнів або місяців тепер оперують протягом років. В цей період юнак знаходиться в положенні маргінальної особи. Він не хоче більше належати співтовариству дітей і в той же час знає, що він ще не дорослий. Характерними рисами його поведінки є емоційна нестійкість і чутливість, соромливість і агресивність, емоційна напруженість і конфліктні відносини з оточуючими.

Психогенетичний підхід на перший план висуває розвиток власне психічних процесів. В ньому можна виділити три напрями:

- психодинамічне, пояснює поведінку головним чином в термінах емоцій, ваблень та інших позараціональних компонентів психіки;
- когнітивістське, або когнітивно-генетичне - віддає перевагу розвитку пізнавальних здібностей і інтелекту, і
- персоналогічне, де в центрі уваги – розвиток особи в цілому.

Провідним представником *психодинамічної теорії* юності є Е. Еріксон. Він ділить весь життєвий цикл на вісім фаз, кожна з яких має свої специфічні задачі і може бути сприятливою або несприятливою для майбутнього розвитку. За теорією Еріксона, криза, що загрожує людині на кожному життєвому етапі, повинна бути успішно вирішена для того, щоб наступний розвиток відбувався по „здоровому шляху”.

Еріксон вважає, що основа для благополучної юності і досягнення ідентичності закладається в дитинстві. Нездатність юних досягти самоідентичності призводить до того, що Еріксон назвав кризою ідентичності. Криза ідентичності, або ролеве зміщення, частіше за все характеризується нездатністю вибрати кар'єру або продовжити освіту.

Психодинамічні теорії намагаються пояснити розвиток особи через іманентні, внутрішньо властиві їй відчуття і ваблення, що мають біологічну природу. Представники *персоналогічної орієнтації*, навпаки, вважають внутрішній світ індивіда таким, що принципово не зводиться до природних або соціальних детермінант. Наприклад, Э. Шпрангер представляє розвиток особи як «духовний процес», не пов'язаний ні з реальними відносинами особи і суспільства, ні з процесом дозрівання організму. Цей процес йде від відкриття «Я» до практичного включення в різноманітні види життєдіяльності.

Ш. Бюлер виділяє в юнацькому періоді дві фази: негативну і позитивну. Юнацький етап відноситься до негативної фази. Її характерні риси - тривожність, дратівливість, агресивність, безцільний бунт, прагнення до самостійності. У дівчаток ця фаза починається, по Ш. Бюлеру, в 11-13 років, у хлопчиків - в 14-16.

Позитивна фаза настає поступово і виражається в тому, що юнак починає відчувати близькість з природою, по-новому сприймати мистецтво, у нього з'являється новий світ цінностей, потреба в інтимній людській близькості, він переживає почуття любові, мріє.

В центрі уваги *когнітивно-генетичної теорії* знаходиться розвиток інтелекту, пізнавальні процеси, здатність індивіда вирішувати ті або інші логічні операції. При цьому, в протилежність біхевіористським поглядам, по яким становлення особи виглядає як результат більш менш зовнішнього «навчання», ця теорія затверджує закономірний розвиток розумових здібностей, стадії якого строго детерміновані.

Згідно теорії розвитку вищих психічних функцій Л. З. Виготського, «всяка функція в культурному розвитку дитини з'являється на сцену двічі, в двох планах, спершу - соціальному, потім - психологічному, спершу між людьми, як категорія інтерпсихічна, потім усередині дитини, як категорія інтрапсихічна.

Розглянуті основні теоретичні підходи до вивчення юнацької психології при всій відмінності своїх початкових принципів часто описують одні і ті ж процеси. Проте ці теорії підходять до проблеми юності з різних сторін і є взаємодоповнюючими.

Контрольні питання до теми

1. Дайте визначення поняттю «вік».
3. Яка різниця і критерії соціального і біологічного віку? Поясніть основні причини неспівпадіння соціального та біологічного віку особистості.

ТЕМА 6. СОЦІАЛІЗАЦІЯ МОЛОДІ

- ▶ *Соціалізація: сутність, фази та основні етапи*
- ▶ *Соціалізація молоді та ювенізація суспільства*
- ▶ *Суперечність соціалізації молоді в умовах реформ*

6.1. Соціалізація: сутність, фази та основні етапи. Головним соціальним процесом, через який здійснюється взаємодія між особистістю та суспільством, є процес соціалізації (від лат. *socialis* – суспільний). Це процес

розвитку людини від індивідуального до соціального під безпосереднім чи опосередкованим впливом певних факторів.

Соціалізація – процес інтеграції індивіда в суспільство, у різноманітні типи спільнот (група, соціальний інститут, соціальна організація) шляхом засвоєння ним елементів культури, соціальних норм і цінностей, на основі яких формуються соціально значущі риси особистості.

Отже, соціалізація здійснюється як в ході цілеспрямованої дії на людину в системі виховання, так і під впливом широкого кола інших чинників (сімейного і позасімейного спілкування, освіти, мистецтва, ЗМІ та ін.) Взагалі, на формування особистості молодої людини вирішальний вплив мають такі чинники:

- цілеспрямована дія суспільства на особу, тобто виховання в широкому значенні слова;
- соціальне середовище, в якому людина постійно знаходиться, виховується і формується;
- активність самої людини, її самостійність у відборі і засвоєнні знань і їх осмисленні;
- уміння зіставляти різні точки зору, критично їх оцінювати;
- активна участь в практичній діяльності.

В процесі соціалізації варто виокремити три фази:

- *соціальна адаптація* (від лат. *adaptacio* – пристосування) до діючих умов через взаємодію з різними видами і формами діяльності, тобто пристосування до суспільного середовища;

- *інтеріоризація* (від лат. *internus* – внутрішній) – процес засвоєння даних форм на основі задоволення потреб особистості (включення в свій внутрішній світ цінностей, норм та інших елементів культури). Результатом інтеріоризації є розвинута індивідуальність особистості;

- *екстеріоризація* (від лат. *exterior* – зовнішній) реалізується шляхом інтеграції в соціальну спільноту, у соціальну дійсність. Це перехід внутрішніх, психічних актів у конкретні зовнішні дії та вчинки в процесі активної взаємодії особистості з навколишнім середовищем.

Залежно від віку індивіда розрізняють такі етапи соціалізації:

1. Соціалізація дитини.
2. Соціалізація підлітка (нестійка, проміжна).
3. Тривала (концептуальна) цілісна соціалізація (перехід від юності до зрілості у період від 17–18 до 23–25 років).
4. Соціалізація дорослих.

На кожному етапі існують «критичні періоди». Щодо соціалізації дитини – це перші 2–3 роки і вступ до школи; для соціалізації підлітка – перетворення дитини і підлітка на юнака; для тривалої – початок самостійного життя і

перехід від юнацтва до зрілості. Соціалізація дорослих націлена на зміну поведінки в новій ситуації, дітей – на формування ціннісних орієнтацій. Дорослі, спираючись на свій соціальний досвід, здатні оцінювати, сприймати норми критично, тоді як діти спроможні лише засвоювати їх. Соціалізація дорослого допомагає йому набути необхідних навичок (часто конкретних), а соціалізація дитини пов'язана здебільшого з мотивацією. Отже, соціалізація особистості є специфічною формою привласнення нею тих суспільних відносин, що існують в усіх сферах суспільного життя.

У вітчизняній науці при визначенні стадій (етапів) соціалізації виходять з того, що найбільш ефективно вона реалізується в трудовій діяльності. Тому і етапи соціалізації деякі вчені виокремлюють залежно від включення індивіда в трудову діяльність:

- *дотрудовий етап* – весь період до початку трудової діяльності. Цей період розпадається на два: ранньої соціалізації (до школи) і юнацька соціалізація, що включає навчання в школі, технікумах і вузах;
- *трудова стадія* охоплює період зрілості людини;
- *післятрудовий етап*, розпочинається в літньому віці у зв'язку з припиненням трудової діяльності.

Соціологи виділяють людей або соціальні інститути (фактори), які впливають на процес соціалізації. У суспільстві існують безліч факторів, але деякі з них мають особливе значення. Це сім'я, система освіти, друзі та однолітки, засоби масової інформації, праця, організації.

Сім'я. В будь-якому типі культури сім'я виступає основним осередком, в якому відбувається соціалізація особистості. Як правило, дитина обирає стиль життя або образ поведінки, які властиві його батькам, сім'ї. Це основний агент первинної соціалізації людини. Можливості сім'ї як агента соціалізації також підкріплюються тим фактом, що сім'я є єдиним агентом соціалізації, який залишається з нами на протязі всього життя. Але як агент соціалізації головне значення сім'я, звичайно, має на початку розвитку людини – у дитячому та підлітковому віці.

Система освіти. Система освіти надає нам знання на уроках у школі (університеті), навчає таким важливим речам, як пунктуальність, терпіння, повага до інших людей, патріотизм та працьовитість. Окрім формального навчального плану в школі існує те, що соціологи називають «прихованим» навчальним планом для дітей: правила шкільного життя, авторитет вчителя, реакції вчителя на вчинки дітей. Все це потім зберігається і застосовується в подальшому житті індивіда.

Однолітки та друзі («відносини» рівності). Включення в «групи рівних», тобто людей одного віку, також впливає на соціалізацію особистості. Відносини між однолітками більш демократичні, ніж відносини між дітьми і

батьками. В «групі рівних» діти вступають в широку мережу контактів між собою, які можуть зберегтися впродовж всього життя індивіда, створюючи неформальні групи людей одного і того ж віку.

Засоби масової інформації. Це дуже сильний чинник дії на поведінку і погляди людей. Газети, журнали, телебачення, радіомовлення і та. ін. впливають на соціалізацію індивіда.

Праця. У всіх типах культури праця є важливим чинником соціалізації індивіда.

Організації. Молодіжні об'єднання, церква, вільні асоціації, спортивні клуби і т.д. теж грають певну роль в соціалізації.

Отже, соціалізація – тривалий і багатоактний процес. Адже суспільство постійно розвивається, змінюються його структура, мета і завдання, цінності й норми. Водночас протягом життя багаторазово змінюються людина, її вік, погляди, уподобання, звички, правила поведінки, статуси і ролі. Завдяки соціалізації люди реалізують свої потреби, можливості й хист, налагоджують відносини з іншими членами суспільства, їх групами, соціальними інститутами і організаціями, з суспільством загалом. Все це дає змогу їм почуватися в суспільстві, соціальному житті впевнено. Водночас соціалізація – найважливіший чинник стабільності суспільства, його нормального функціонування, наступності його розвитку.

6.2. Соціалізація молоді та ювентизація суспільства. Соціалізація молоді не є тільки пасивним відображенням дійсності, своєрідним дзеркалом соціальних умов і суспільних впливів. Таке розуміння ролі молоді було б досить примітивним та виключало прогрес, рух вперед. А тому, важливо розвивати в молодій людині відчуття нового, ініціативу, творчість. Це своєрідний процес суспільного омолодження, протидіючий відсталості, інерції, застою. Відомий болгарський соціолог П. Мітев назвав його «ювентизацією». Це поняття описує зміни, що вносяться молоддю в суспільні відносини.

Ювентизація – поняття для позначення таких соціальних змін і нововведень, які є результатом активної діяльності молоді.

Теоретична конструкція, запропонована Петром-Емілом Мітевим, ґрунтувалася на інтерпретації процесу спадкоємності і зміни поколінь, що має дві сторони: одна – це соціалізація молоді, інша – ювентизація суспільства. В цьому випадку соціалізація трактується як поняття, що описує суспільну дію, спрямовану на інтеграцію молоді в існуючу систему суспільних стосунків; економічну політичну і ідеологічну підготовку нового покоління до продовження успадкованої діяльності. Ювентизація – це поняття, яке описує зміни, що вносяться молоддю в суспільні відносини.

За своїм змістом ювентизація є специфічним видом творчості, породженої новим доступом молоді до соціально-політичної і ціннісної системи суспільства. Соціалізація і ювентизація пов'язані один з одним: включаючи молодь в існуючу систему суспільних відносин, суспільство змінюється, в результаті «соціалізація обертається ювентизацією». Але, змінюючи суспільство, молодь і сама змінюється, оскільки включається в суспільний механізм і стає частиною суспільства, а значить – «ювентизація обертається соціалізацією». З однієї сторони, суспільство завдяки молоді омолоджується. З іншої – вкладаючи молодість в суспільну систему і оновлюючи її, сама молодь в той же час старіє.

Отже, включення молоді в суспільне життя носить двосторонній характер: соціалізація як форма прийняття суспільних відносин і ювентизація як форма оновлення суспільства, пов'язана з включенням в його життя молоді. Проте, тут важливо мати на увазі, що ювентизація може придбавати крайні і односторонні форми заперечення усього попереднього досвіду, культурної спадщини: псевдоноваторство; різні форми девіантної поведінки; альтернативні рухи.

Оптимальним засобом співвідношення соціалізації і ювентизації є соціальна ініціатива, коли молодь не просто пристосовується до суспільства, але і стає суб'єктом соціальної діяльності. Цей двосторонній підхід робить молодь не тільки глядачем, але і ініціативним автором історичних подій, людським чинником в розвитку суспільства, бо важливим критерієм відмінності зрілої особи від інфантильної є диференційована самооцінка, здатність самостійно ухвалювати рішення.

Таким чином, розвиток особистості, процес соціалізації залежить не тільки від цілеспрямованого впливу, але і від бажання, інтересу, цілеспрямованості самої особистості, від її мотивації, розуміння важливості входження в культуру, від її внутрішнього прагнення, тобто її активності.

6.3. Суперечність соціалізації молоді в умовах реформ. Процес соціалізації можна розглядати з одного боку, як процес «входження» особистості в суспільство, а з іншою, як створення суспільством умов для особового розвитку. Для молоді це в першу чергу означає надання можливостей успішній соціалізації що виступає найважливішим чинником нормального функціонування і стабільності суспільства, необхідною спадкоємністю в його розвитку.

Проте, в сучасному кризовому суспільстві розширюються масштаби стримування процесу соціалізації, коли соціум не має в розпорядженні достатніх умов для своєчасної повноцінної участі молоді в громадському житті. Цьому сприяє як зниження соціальних гарантій на отримання молодими

людьми освіти і професії, працевлаштування, згорання культурних, спортивних, оздоровчих програм, так і падіння рівня життя в країні, погіршення криміногенної ситуації. Перераховані явища в сукупності викликають і прискорену, і таку, що запізнюється соціалізацію, коли для молоді невинувато відкладається надбання набору соціальних ролей дорослої людини, звужуються рамки її самостійності, розвивається інфантилізм.

А. І. Ковальова виокремлює наступні особливості соціалізації молоді на рубежі віків з урахуванням переходу від радянської моделі соціалізації (однаковою по нормативності, з рівними стартовими можливостями і гарантіями, що забезпечує передбачуваність життєвого шляху) до іншої моделі (поки лише варіативною, що складається, стратифікованою):

- трансформація основних інститутів соціалізації;
- деформація ціннісно-нормативного механізму соціальної регуляції і становлення нової системи соціального контролю;
- дисбаланс організованих і стихійних процесів соціалізації у бік стихійності;
- зміна співвідношення громадських і особистих інтересів у бік розширення автономії особистості, що формується і простори для самодіяльності, творчості і ініціативи людини.

Взагалі, суспільно-економічні і політичні перетворення, що відбуваються в Україні, роблять процес соціалізації суперечливим та дуже складним. Основна суперечність у сфері соціалізації молоді – це протиріччя між суспільними відносинами, підвищеними вимогами, що пред'являються суспільством до соціалізації зростаючого покоління, і соціально-економічними, ідеологічними, політико-виховними засобами дій, що недостатньо використовуються.

Основні суперечності у сфері соціалізації – це суперечності між:

- об'єктивною необхідністю реформи системи освіти і виховання і можливостями держави забезпечити її ресурсами, засобами;
- старими цінностями суспільства і новими. На молодь справляє вплив як ідеї соціалізму, так і лібералізм – цінності ринку, приватної власності, свободи, демократії, а також релігії, церкви;
- новим виробництвом, ринковими відносинами і незатребуваним інноваційним потенціалом молоді, що народжується. Нині в країні виразно виявляється відчуження молоді від продуктивної праці, для багатьох молодих людей праця втратила значення як засіб самореалізації, самоствердження. Разом з тим суворі реалії життя спонукають певну частину молоді до перегляду традиційних поглядів, спонукають до добросовісної праці, придбання нових професій і знань;

- потребами молоді в підвищенні свого добробуту і можливостями суспільства задовольнити такі потреби;

- декларованим будівництвом правової соціальної держави і правовою, соціальною незахищеністю дітей і молоді. В країні чітко позначилися зниження народжуваності, зростання числа розлучень, показників сиротіння і дитячої захворюваності, смертності;

- формуванням нової політичної системи і непослідовністю здійснення політичного курсу на демократизацію. Нині спостерігається політична індиферентність молоді від безрезультатних політичних дискусій, обіцянок і т. п. Разом з тим в суспільстві затверджується політичний плюралізм в створенні нових молодіжних структур.

Управління процесом соціалізації може стати достатньо ефективним, але для цього необхідні наступні умови:

- об'єктивний облік особливостей попереднього і сучасного полягання процесів виховання, менталітету і поведінкових характеристик молоді;

- своєчасне блокування і усунення чинників, гальмуючих процес соціалізації молоді;

- наявність науково обґрунтованої державної молодіжної політики і ефективних механізмів її реалізації.

Таким чином, суперечності, що виявляються в процесі соціалізації молоді, вимагають осмислення умов, чинників, координат соціалізації. Молоді люди повинні прийняти принцип індивідуальної відповідальності за свою долю, розраховуючи на себе, свої знання і уміння, які допоможуть знайти високий рівень життя. Хоча заохочення індивідуальної моделі соціалізації загрожує обернутися десоціалізацією. Залишається надія, що нинішнє покоління молоді знайде внутрішні сили протистояти натиску індивідуалізму, безмежне розростання якого суперечить твердженню і розвитку демократії, заснованої на особистій участі громадян в справах суспільства.

Контрольні питання до теми

1. Розкрийте сутність поняття «соціалізація». Чим воно відрізняється від поняття «виховання»?

2. Визначте агентів соціалізації людини на різних етапах її життя.

3. Розкрийте сутність поняття «ювентизація».

4. В чому складність та суперечність процесу соціалізації молоді на сучасному етапі розвитку суспільства.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ II

МОЛОДЬ В СУСПІЛЬСТВІ ЩО ТРАНСФОРМУЄТЬСЯ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

ТЕМА 7. ЖИТТЄВІ СТРАТЕГІЇ МОЛОДІ

- ▶ *Життєві стратегії: сутність, типи*
- ▶ *Формування життєвих стратегій молоді*
- ▶ *Уявлення молоді про життєвий успіх*

7.1. Сутність поняття «життєві стратегії». Проблеми життєвого вибору, самовизначення можуть виникати у людини будь-якого віку, у будь-якому періоді її життя, але найбільш характерним цей процес є для молоді, оскільки саме молодь у першу чергу повинна визначити перспективу свого розвитку у всіх основних сферах життєдіяльності – суспільно-політичній, професійній, сімейно-побутовій тощо. Отже, життєвий вибір, побудова життєвих стратегій насамперед є молодіжною проблемою.

У науковій літературі запропонований ряд понять, які можна застосувати для характеристики ставлення особистості до свого майбутнього: життєва орієнтація, життєва програма, життєвий план. Кожне з цих понять розкриває одну із сторін системи уявлень щодо майбутнього. *Життєва орієнтація* пов'язується найчастіше з ієрархією форм життєдіяльності, сформованої у свідомості людини. *Життєва програма* є ідеальним образом основних цілей і результатів життєдіяльності. *Життєві плани* характеризують шляхи досягнення сформованих цілей. Разом з тим, за допомогою наведених понять визначаються окремі складові ставлення людини до свого майбутнього, описуються фрагментарні уявлення щодо формування життєвого шляху. Більш високий рівень узагальнення, пов'язаний із застосуванням поняття «*життєва перспектива*», яке окреслює ту сферу відображення світу людиною, що пов'язана зі сприйняттям та усвідомленням часу як простору для розвитку і самореалізації.

Український соціолог Є. І. Головаха, досліджуючи проблему життєвої перспективи, визначає останню як цілісну картину майбутнього у складному взаємозв'язку між програмованими та очікуваними подіями, з якими людину пов'язує соціальна цінність та індивідуальний сенс власного життя. У якості структурних компонентів життєвої перспективи він виділяє життєві цілі, життєві плани, ціннісні орієнтації.

Життєві плани – засоби досягнення життєвих цілей, їх конкретизація у хронологічному та змістовному аспектах, вони визначають порядок дій, необхідний для реалізації життєвих цілей як основних орієнтирів життєвого шляху в майбутньому. Використання цього поняття дає можливість представити майбутнє як відносно упорядковану у часі сукупність подій, що призводять до досягнення ідеальних результатів, які є на певному етапі життєвого шляху основними орієнтирами у діяльності людини. Життєві цілі і плани розрізняються як кінцеві та проміжні події чергового етапу життя людини. *Цілі* – більш масштабні і дещо менш хронологічно визначені події, ніж плани. *Ціннісні орієнтації* ж стають підґрунтям для формування змістовно і хронологічно узгоджених життєвих цілей і планів. Проте, це не гарантує відсутності труднощів та проблем, що виникають безпосередньо в процесі визначення життєвої мети.

Певне значення у цілісній системі, що об'єднує ціннісні орієнтації, життєві цілі та плани, займають мрії, фантазії, марення, які складають бажану, але не обов'язково здійснену картину майбутнього, а також тривоги, опасіння, чекання неприємних подій, котрі з певною вірогідністю можуть здійснитись у житті кожної людини.

Сьогодні, для пояснення процесів, що пов'язані з життєтворенням, науковці досить активно застосовують термін «життєва стратегія». **Життєві стратегії** – є динамічною системою соціокультурних уявлень особистості про власне життя, що орієнтує та спрямовує її поведінку впродовж тривалого часу. Вона включає визначення, або прийняття найбільш значущих орієнтирів та пріоритетів на довгострокову перспективу.

Серед основних компонентів життєвих стратегій виділяють сенс життя, життєві цінності та норми, життєві цілі, спосіб життя. Щоб стати компонентами життєвих стратегій, зразки, цінності, норми та цілі повинні увійти в реальну практику та перетворитися на орієнтації, установки. Крім того, вони повинні бути ідентифіковані й прийняті у якості вихідних умов життєдіяльності.

Існують різні підходи до типологізації життєвих стратегій. Можливим підґрунтям для їх типологізації можуть виступати різні фактори: міра залучення людини в соціум, її активність, спрямованість інтересів, ціннісних орієнтацій тощо.

Т. Є. Резнік і М. Резнік пропонують розділити типи життєвих стратегій за низкою інституційних ознак: соціально-економічне становище, спосіб виробництва та трансляція культурних стандартів, система регуляції й контролю, соціальний характер, професійний статус. В сукупності ці ознаки утворюють комплексний критерій типологізації життєвих стратегій. У відповідності до цього автори виділяють наступні життєві стратегії: стратегія життєвого благополуччя, стратегія життєвого успіху, стратегія самореалізації.

Стратегія життєвого успіху в найбільшій мірі відповідає сучасному суспільству, в якому підтримуються усі форми активності. Стратегія життєвого благополуччя найбільше поширена в традиційному та кризовому суспільстві, вона виникає в умовах низького рівня розвитку виробництва та сфери послуг, глибинної економічної кризи, авторитарних форм управління, відсутності демократичних традицій. Стратегії самореалізації розповсюджені в індустріальних та постіндустріальних суспільствах.

Носіями різних стратегій є представники різних груп і прошарків. Соціальною базою стратегії успіху виступає середній прошарок (науково-технічна інтелігенція, підприємці, керівники, політичні діячі). Стратегія життєвого благополуччя характерна для маргінальних прошарків і осіб, що займаються переважно фізичною працею. До прибічників стратегії самореалізації потрібно віднести гуманітарну інтелігенцію, діячів літератури, мистецтва, духовенства.

Сьогодні, деякі вчені виокремлюють два типи життєвих стратегій: *стратегія досягнення* та *стратегія виживання*. При цьому варто підкреслити, що на пострадянському просторі переважає остання. Сьогодні в умовах суттєвих соціальних змін певна категорія людей (переважно старше покоління) не можуть виробити (прийняти) необхідну систему способів досягнення поставленої мети (навіть якщо це виживання). Саме тому дослідники в сучасному українському суспільстві ідентифікують групи, у яких фактично немає життєвої стратегії, навіть якщо цінності та цілі збережені. У молодіжному середовищі подібні явища трапляються значно рідше. Очевидно, що це насамперед пов'язано з віковими соціально-психологічними факторами.

7.2. Формування життєвих стратегій молоді. Вивчення життєвих стратегій особистості має складний, комплексний характер і передбачає дослідження певних механізмів їх формування. Вчені виокремлюють два рівня в контексті яких можна розглядати становлення життєвих стратегій: на рівні соціуму та на індивідуальному рівні або об'єктивні фактори та суб'єктивні.

Різноманітна соціальна діяльність людей – праця, здобуття освіти, відпочинок, заняття спортом, спілкування – відбувається у межах певних соціально-територіальних спільнот, які, з одного боку, є формами, породженими людьми, а з другого – найважливішими умовами їхньої життєдіяльності. Тому, до головних **об'єктивних умов** відноситься вплив міста, яке було і залишається однією з соціально-просторових форм існування суспільства, соціально організованим середовищем життя багатьох соціальних спільнот, в тому числі й молоді.

Вплив міста на життєдіяльність молодого покоління, самовизначення, вироблення ним життєвих стратегій відбувається завдяки багатьом факторам:

екологічному, інфраструктурному, історичному, економічному, політичному, регіональному, інформаційному тощо.

Такий розподіл чинників до певної міри є умовним, оскільки у реальній соціальній ситуації вони «працюють» не відокремлено, а тісно взаємодіють, визначаючи спосіб і стиль життя молоді.

До **суб'єктивних умов**, можна віднести безпосередню оцінку молоддю об'єктивних факторів, які дають змогу характеризувати сприйняття молоддю особливостей соціального середовища та аналіз можливостей, які надає соціальне середовище для функціонування молодіжної спільноти, її соціального розвитку, для повноцінного буття, задоволення її різноманітних потреб.

Отже, на процес вироблення життєвих стратегій впливають як об'єктивні умови, які склалися у країні, місті і створюють підґрунтя для життєтворення, так і суб'єктивні чинники, пов'язані з індивідуальним світом особистості, перш за все з її соціальними уявленнями.

На відміну від радянських часів, в сучасних умовах процес формування життєвих стратегій особистості ускладнений трансформаційними процесами, які відбуваються у всіх сферах життєдіяльності суспільства. Розглядаючи процес формування життєвих стратегій, Н. Ф. Наумова виділяє такі характеристики поведінки особистості в нестабільному суспільстві:

- збільшення фактів невизначеної поведінки – ключова характеристика перехідного суспільства як системи, що розвивається – об'єднуються загальним терміном «невизначеність» і включають механізм підсилення фрустрацій, динамічний хаос та спонтанність. Для людини це означає, що принципово підсилюється невизначеність тієї соціальної ситуації, в якій він живе і діє;

- різко зростає залежність поведінки, установок, стратегій людини від його соціального і індивідуального життєвого ресурсу, від його соціально-економічного статусу. Сама по собі така залежність підсилює раціональність, адекватність соціальної поведінки людини. Проте вона вносить в цю поведінку і ірраціональний момент, оскільки можливість приймати довготривалі і продумані рішення також зменшується разом зі зниженням соціально-економічного статусу. Великий діапазон раціональності-ірраціональності, характерний для перехідного суспільства, робить раціональність надзвичайно важливою характеристикою соціальної поведінки;

- нелінійність у розвитку життєвих стратегій: підсилення гнучкості соціальної поведінки, зміна життєвих стратегій слідом за зміною «правил гри», за якими функціонує нестабільна соціальна система - одна з найбільш ефективних відповідей людини на невизначеність.

Не випадковими тому є відповіді на питання щодо шансів досягти успіху у житті. Так, за даними опитування щорічного моніторингу і обнімуму, які у

2006 р. проводив Інститут соціології НАН України 20,2 % молоді віком 18–24 років, вважають, що в них безумовно є шанси домогтися успіху в житті; вважають, що «скоріше є» – 28,6 % даної вікової групи. Отже, майже половина молоді такого віку з надією дивиться на свій майбутній життєвий шлях. Але вже в групі 25–35-річних ці показники знижуються (10,8 % і 21,5 % відповідно). Тривожна картина спостерігається у відповідях респондентів середнього віку, а громадянам віком 36 і старше, взагалі, власне майбутнє видається безперспективним.

Це вказує на те, що вибір і формування молодіжних життєвих стратегій відбувається у досить несприятливих обставинах. Сучасна життєва ситуація висуває перед молодими людьми доволі високі вимоги, що потребує значних, подекуди надмірних зусиль для подолання життєвих перешкод.

7.3. Уявлення молоді про життєвий успіх. Трансформація сучасного суспільства призводить до зміни життєдіяльності особистості. Старі моделі, за якими раніше діяла людина не спрацьовують в новому середовищі, тому виникає потреба у пристосуванні до нових моделей поведінки, що потребує оновлення поглядів, думок, цінностей тощо.

Життєві стратегії молоді в певній мірі визначаються соціальними уявленнями про реальне і бажане. Одним з таких соціальних уявлень особистості є розуміння життєвого успіху, шляхів і засобів його досягнення. Поняття «життєвий успіх» є фундаментальною ознакою життєдіяльності особистості, її цільового змісту, мети тощо і дає цікаву інформацію про найвагоміші бажання і прагнення, стратегію і тактику поведінки людини. З'ясування рейтингу цінностей життєвого успіху дає можливість докладно уявити мотиваційне підґрунтя соціальної поведінки людини, її ціннісні орієнтації, на підставі яких формується стратегія життя мислячої особистості.

Життєвий успіх – комплекс уявлень, сформований на ґрунті суспільних вимог (норм, цінностей, стандартів), очікувань та визнання актуальних і потенційних індивідуальних досягнень, які оцінюються як високі, престижні, взірцеві у стратифікованому суспільстві. Цей комплекс слугує критерієм оцінок, які саме результати діяльності індивідів соціально винагороджуються, до чого варто прямувати, чим слід пишатися. Спосіб досягнення життєвого успіху визначається суспільством, хоча й залежить від багатьох чинників (соціального походження, психологічних рис особистості, навіть випадкового збігу обставин).

Залежно від того, в якій сфері людської діяльності досягнуто життєвого успіху, розрізняють успіх професійний, політичний, науковий, спортивний і т. д. Можлива і стратегія ухилення від життєвого успіху у суспільному житті і реалізація його в сфері приватного життя (родина, дозвілля та ін.). Критерієм

типологізації життєвого успіху можуть бути: засоби його досягнення з погляду існуючої правової системи – легітимний та нелегітимний; форма прояву – одномірний тобто першість у одній соціальній ієрархії та багатомірний – у кількох водночас; масштаб визнання – сім'ї, групи, організації, міста, країни, всесвітня відомість.

В цілому, поняття «успіх», «успішний» можна зіставити з такими близькими за значенням одиницями, як «вдалий», «щасливий», «благополучний», «тріумфальний», загальним значенням у підсумку якого є позитивний результат.

Отже, образ успішної людини сучасності – це свого роду «еталон» досягнень молодих людей. Молодь орієнтується на соціальні критерії успіху, щоб не бути ізольованим від соціуму, бути визнаним в ньому.

Що ж на думку молоді, сприяє життєвому успіху? За результатами дослідження «Становище студентської молоді України» (2008 р.), були отримані такі дані. 45,7% респондентів вважає, що життєвому успіху сприяють впливові друзі, родичі, наявність зв'язків; 63 % – власний інтелект, здібності. Цікавим є те, що 33,7 % вважають, що життєвому успіху сприяють везіння, щасливий випадок; 35,9 % – професіоналізм та ділові якості. Вміння використовувати будь-які засоби для досягнення мети – формула успіху для 26,4 % респондентів. Такі варіанти відповідей як ділова хватка, прагматизм та наявність початкового капіталу, власності наявні 25,8 % та 23,0 % респондентам відповідно. І найменш впливає на досягнення успіху в житті – це зовнішність (10,8 %); інше – 1,1 %.

Досить цікавими є дані про своє майбутнє бажане життя. На питання «Якою людиною Ви хотіли б себе бачити через 10–15 років?» респонденти відповіли таким чином: майже всі опитані хочуть мати через 10–15 років добру сім'ю та дітей – 78 %, бути матеріально забезпеченими – 73 % та здоровими – 60 %. Половина респондентів (55 %) бажає мати добрих друзів та зробити кар'єру (42 %), 39 % бачать себе професіоналами у своїй справі. Звертає увагу той факт, що тільки 24 % опитаних бачать себе освіченими, культурними людьми, 12 % – людьми з чистим сумлінням, а 11 % – справедливими людьми, котрі можуть стати на захист інтересів інших людей. Як не прикро, але найменше молоді українці бажають бути патріотами, достойними громадянами своєї країни – 9 %.

Отже, від того, який ціннісний фундамент буде закладений в свідомості окремої молодої людини, від того, які соціальні і професійні орієнтири, соціальне середовище (батьки, система освіти, ЗМІ) предстане перед молодою людиною, і чи зможе вона обрати для себе найцінніші, залежить успішність її діяльності і, врешті решт, – успішність життєвого шляху.

Контрольні питання до теми

1. Поясніть сутність поняття «життєва стратегія». Чим поняття «життєві стратегії» відрізняється від «життєвих планів»?
2. Назвіть типи життєвих стратегій особистості. Які типи життєвих стратегій переважають в сучасному українському суспільстві?
3. Назвіть об'єктивні та суб'єктивні умови у формуванні життєвих стратегій.

ТЕМА 8. ОСВІТНЬО-ПРОФЕСІЙНІ ОРІЄНТАЦІЇ МОЛОДІ

- ▶ *Сутність поняття «професійне самовизначення»*
- ▶ *Етапи професійного становлення*
- ▶ *Професійна орієнтація*
- ▶ *Молодь на ринку праці: проблеми та перспективи*

8.1. Сутність поняття «професійне самовизначення». Вибір професії є одним з ключових у соціальному становленні і розвитку особистості. Багаторічні соціологічні дослідження свідчать про те, що серед основних життєвих планів молоді, вибір професії займає домінуючі позиції.

На сучасному етапі цей процес ускладнюється досить динамічними змінами на ринку праці й в других сферах сучасного суспільства. Тому зростають проблеми вивчення процесу формування професійного вибору сучасної молоді з метою прогнозування тенденцій формування ринку праці та надання допомоги молоді в здійсненні вибору професії.

Для чіткого і структурованого розуміння проблеми професійного вибору необхідно дати визначення таким поняттям, як соціальне самовизначення і професійне самовизначення.

Соціальне самовизначення – усвідомлення людиною своєї соціальної сутності, свого місця в суспільстві. У широкому розумінні соціальне самовизначення трактується як процес і результат формування соціальної самосвідомості особи, сукупності філософських, політичних, правових, етичних, естетичних поглядів і уявлень, обумовлених даним історичним етапом розвитку суспільства і віддзеркалюваних у більш-менш систематизованих ставленнях особи до соціальної дійсності. Соціальне самовизначення індивіда є необхідною умовою успішної орієнтації в соціальній реальності, гармонійного поєднання його життєвих цілей з суспільними потребами. В соціології соціальне самовизначення розуміють як усвідомлення індивідом свого місця в соціальній структурі суспільства.

У науковій літературі вживається кілька означень, що уточнюють зміст поняття самовизначення: життєве, особистісне, соціальне, професійне, моральне, сімейне, громадянське тощо. Окремим напрямком є розуміння соціального самовизначення як комплексу певних особистісних якостей, здатних забезпечити суб'єкту соціального становлення успішність у соціально-професійній сфері.

Вибір професії, або професійне самовизначення – основа самоствердження людини в суспільстві, одне з головних рішень в житті. Вибір професії визначає дуже багато, а саме: ким бути, до якої соціальної групи належати, де і з ким працювати, який стиль життя вибрати.

Вибір професії – це вибір індивідом певного виду трудової діяльності в рамках структури потреб в кадрах, які склалися на основі існуючого розподілу праці. Вибір професії пов'язаний з реалізацією таких соціальних цінностей, як можливість творчості, кваліфікаційного росту і просунення, отримання матеріальної винагороди, включення в певну сферу трудової діяльності.

***Професія** (лат. *professio* – спеціальність) – стійкий та відносно широкий вид трудової діяльності, який являється джерелом доходу і передбачає певну сукупність теоретичних знань, практичного досвіду і трудових навиків, і визначається розподілом праці, а також її функціональним змістом.*

Оцінюючи ситуацію вибору професії, треба враховувати той істотний момент, що сам по собі вибір – це рішення яке торкається лише найближчу життєву перспективу. Він може бути здійсненим як з урахуванням, так і без урахування наслідків прийнятого рішення. В останньому, вибір професії як достатньо конкретний життєвий план не буде представляти собою віддалені життєві цілі. А як тільки цей план реалізується, знову виникне ситуація життєвої невизначеності, в якій молода людина, яка вибрала ту чи іншу професію, буде мати дуже цінний «інструмент», але не уявляти собі, для чого він йому потрібен і як з його допомогою досягти життєвого успіху. Таким чином, необхідно, щоб при виборі професії молодь орієнтувалася не тільки на найближчі перспективи, але й обов'язково узгоджувала її з віддаленими життєвими цілями, які могли б бути реалізовані завдяки праці у вибраній сфері професійної діяльності.

В цілому, існують різні підходи до визначення сутності поняття «професійне самовизначення», однак усі вони містять думку про те, що професійне самовизначення у загальному вигляді являє собою процес вибору, який здійснюється на основі аналізу особистісних можливостей суб'єкта і співвіднесення їх із вимогами професії, що обирається. Тому, професійне самовизначення потрібно розглядати не як одномоментний акт, а продовжений у часі процес, який складається з декількох етапів, тривалість яких залежить не

лише від зовнішніх умов, але й від індивідуальних особливостей суб'єкта професійного самовизначення.

8.2. Стадії професійного становлення особистості. Процес професійного становлення особистості складається з наступних стадій: оптації, професійної освіти і підготовки, професійної адаптації, первинної і вторинної професіоналізації, майстерності.

Професійне становлення особистості починається із *стадії оптації* – формування професійних намірів. З ранньою юністю пов'язана поява професійного самовизначення. До 14 років у підлітків вже сформовані різносторонні знання про певні професії, складається виборче відношення до однієї або декількох з них. На стадії оптації відбувається переоцінка навчальної діяльності: залежно від професійних намірів змінюється мотивація. Навчання в старших класах набуває професійно орієнтованого характеру. Є всі підстави вважати, що на стадії оптації відбувається зміна провідної діяльності: учбово-пізнавальна діяльність замінюється навчально-профільованою. Кардинально змінюється соціальна ситуація розвитку. При цьому неминуче зіткнення бажаного майбутнього і реального теперішнього часу, яке набуває характеру кризи учбово-професійної орієнтації.

Старшокласники, що продовжили навчання в 10–11 класах, виразно переживають цю кризу в 16–17 років, перед завершенням шкільної освіти. Ядром кризи є необхідність вибору способу отримання професійної освіти або професійної підготовки. Слід підкреслити, що в цьому віці, як правило, обирається варіант продовження навчання, орієнтованого на певне професійне поле, а не на конкретну професію.

На *стадії професійної освіти* багато студентів переживають розчарування в обраній спеціальності. Виникає незадоволеність окремими предметами, з'являються сумніви в правильності професійного вибору, падає інтерес до навчання. Спостерігається криза професійного вибору. Як правило, вона виразно виявляється в першій і останній роки професійного навчання. За рідкісним виключенням ця криза долається зміною учбової мотивації на соціально-професійну. Професійна спрямованість учбових дисциплін, що посилюється з року в рік, знижує незадоволеність майбутньою професією.

Після завершення професійної освіти настає *стадія професійної адаптації*. Молоді фахівці приступають до самостійної трудової діяльності. Кардинально змінюється ситуація професійного розвитку: новий різновіковий колектив і соціально-професійні цінності, інші соціальна роль і ієрархічна система виробничих відносин, принципово новий вид поточної діяльності – професійної.

Професійна адаптація передбачає освоєння працівником характерних рис

і умов праці за фахом, глибоке оволодіння обраною професією, формування трудових навиків і особливих професійних якостей, закріплення позитивних психологічних установок, передбачених виконанням відповідних функцій з обраної спеціальності.

Вже при виборі професії молода людина мала певне уявлення про майбутню роботу. В професійному навчальному закладі воно значно збагатилося. Настає час реального виконання професійних функцій. Перші тижні, місяці роботи викликають великі труднощі. Але не вони стають чинниками кризових явищ. Основна причина – психологічна, є слідством неспівпадіння реального професійного життя з уявленнями і очікуваннями, що сформувалися. Неспівпадіння професійної дійсності очікуванням молодого спеціаліста викликає кризу професійних експектацій.

Чим раніше почнеться направлений особистісний і професійний розвиток, тим більшою мірою можна прогнозувати психологічне благополуччя, задоволеність життям і зростання кожної людини в сучасному світі.

Індивідуальна ситуація вибору професії (проектування професійного шляху і перш за все його «старту») при всій різноманітності у кожної людини має деяку загальну структуру. Можна виділити вісім найважливіших обставин, що впливають на вибір професійного майбутнього сучасної молоді:

1. Позиція старших членів сім'ї (або осіб, які їх замінюють).
2. Позиція однолітків (подруг, товаришів), «значущих інших» з круга позасемейного спілкування.
3. Позиція (відносно даного учня) вчителів, вихователів, класного керівника, шкільного психолога.
4. Особисті професійні плани учня, оптанта, що склалися до цього моменту (включаючи і випадок їх повної невизначеності). Загальна структура повного (що теоретично ідеалізується) особистісного професійного плану (як образу бажаного майбутнього) може бути представлена наступним чином:

- головна мета (що молода людина припускає в майбутньому робити, який трудовий внесок вкласти в загальнонародну справу, ким хоче бути, чого хоче досягти, які його ідеали життя і діяльності на даний момент розвитку);

- уявлення про ланцюжок найближчих і віддалених цілей - «життєва перспектива» (перша область діяльності, спеціальність, робота, можливі варіанти попередньої проби своїх сил, можливі професійні навчальні заклади, бажані трудові посади після закінчення професійного навчального закладу; як бачиться в мріях свій «робочий день»; перспективи підвищення професійної майстерності, «зростання», побудови кар'єри);

- уявлення про шляхи і засоби досягнення найближчих життєвих цілей (вивчення довідкової літератури, бесіди з людьми, певної професії, вибір професійного навчального закладу);

- уявлення про зовнішні умови досягнення намічених цілей (труднощі, можливі перешкоди, можлива протидія тих або інших людей);

- уявлення про внутрішні умови досягнення намічених цілей (свої можливості, здібності до навчання, стан здоров'я, наполегливість, терпіння, схильності до практичної або теоретичної роботи і інші особисті якості, необхідні для навчання або роботи з обраної спеціальності);

- запасні варіанти цілей і шляхів їх досягнення на випадок виникнення непереборних труднощів в реалізації основних варіантів. Слід зазначити, що молоді люди часто мають єдиний варіант життєвого плану і переживають неможливість його реалізації (скажімо, з причин економічного, сімейного характеру) як життєву катастрофу: «Не пройшов за конкурсом... ..все рухнуло!».

Незайве відмітити, що юнаки і дівчата іноді приховують найбільш дорогі для них життєві плани, якщо не упевнені, що дорослі або однолітки мають достатньо такту, щоб з розумінням і співчуттям до них віднестися.

5. Здібності, уміння, досягнутий рівень розвитку молодої людини як суб'єкта діяльності. Це – основа для формування його майбутньої професійної придатності.

6. Рівень домагань молодої людини на суспільне визнання. Недооцінка, переоцінка своїх можливостей, завищені або занижені домагання – важливі регулятори і вибору професії, і адаптації до професійної спільноти, і взаємовідносин із значущими людьми. А значить, це важливі умови реалістичності вибору професії, досягнення задоволеності і успіху на майбутньому професійному шляху.

7. Інформованість. У зв'язку з цією обставиною важливо звернути увагу на доброякісність (правдивість, повноту, ясність) тієї інформації, яка є підставою для ухвалення рішень, що стосуються професійного майбутнього.

8. Схильності до тих або інших видів діяльності.

Ідеальним варіантом був би такий, коли всі перераховані чинники вибору професії добре злагоджені або хоча б не суперечать один одному. Звичайно цього немає в достатній мірі: плани молодої людини можуть виникнути під впливом забобонів, престижності і не узгоджуватися з його схильностями; його плани можуть, з одного боку, не узгоджуватися з позицією батьків, а з іншого, з тим, куди його «тягнуть» товариші, друзі і т.д.

8.3. Професійна орієнтація. В сучасному суспільстві ринкова економіка не тільки створює сприятливі умови вільної дії кожної людини, але й пред'являє до нього жорсткі вимоги – вміння самостійно вибирати, готовність до непередбачених ситуацій. Вирішення проблем підготовки людини до свідомого професійного самовизначення є життєво необхідним.

Сьогодні нерідко доводиться стикатися з таким фактом: деякі абітурієнти, вважають за краще в останню мить змінити не лише вищий навчальний заклад, але і вибрати іншу спеціальність. Подібний вибір не можна назвати вдалим і перспективним способом рішення проблем, оскільки він не забезпечує молоду людину цікавою роботою, не гарантує матеріального благополуччя і в майбутньому не асоціюється у неї з успіхом. Така практика розцінюється як негативне явище. Те, що не має цінності, – не бережеться і не примножується, тобто не розглядається як капітал. Саме тому, велику увагу треба приділяти профорієнтації, яка є одним з головних механізмів професійного самовизначення.

Профорієнтація – засіб допомоги в раціональному вирішенні проблеми вибору професії та спеціальності із врахуванням соціально-економічної ситуації на ринку праці. Це науково-обґрунтована система форм, методів, заходів впливу на осіб, які тільки вчаться або вже працевлаштовуються. Професійна орієнтація розуміється як процес визначення індивідом того виду трудової діяльності, в якій він хоче себе проявити, усвідомлення своїх здібностей до цього виду діяльності та обізнаності про канали та засоби засвоєння знань, вмінь та навиків для оволодіння конкретною професією.

Правильно організована профорієнтаційна робота є найважливішим чинником формування усвідомленого, обґрунтованого вибору професії. Результативність профорієнтації значною мірою залежить від того, як загальна цільова установка конкретизується в завданнях, змісті та методах здійснюваної роботи відповідно до вікових та індивідуальних особливостей, а також рівня поінформованості особистості про обрану професію.

У загальноосвітній системі під *професійною орієнтацією школярів* традиційно розуміється керований процес підготовки учнів до усвідомленого вибору професії, крім того, формування умінь співвідносити свої ідеали, мотиви і інтелектуальні здібності з громадськими цілями вибраної професії, а також процес адаптації старшокласників до вибраної сфери освіти і професійної діяльності.

Головна мета проведення професійних консультацій загальноосвітніми закладами в нинішніх умовах – це підвищення ефективності підготовки молоді до усвідомленого вибору професії, на яку є великий попит на ринку, а також орієнтування молоді на подальше професійне навчання.

Важливе місце в системі формування професійного самовизначення займають вищі навчальні заклади, в яких ведеться професійна підготовка. *Профорієнтація абітурієнтів* є найважливішим напрямком роботи ВНЗ особливо в умовах жорсткої конкуренції освітніх структур. Вищі навчальні заклади впливають на професійну орієнтацію учнів такими способами, як: розповсюдження по школам міста та області інформаційних буклетів;

проведення днів відкритих дверей; проведення на факультетах екскурсій для школярів; проведення психологічних тренінгів зі старшокласниками; виїзд агітбригади в школи міста; проведення виїзних заходів «ярмарок професій»; розміщення рекламних матеріалів в засобах масової інформації.

В обласних або міських *центрах зайнятості*, в департаментах зайнятості створюються відділи по профорієнтаційній роботі з молоддю, де можна отримати інформацію про найбільш престижні професії, про професійні обов'язки спеціалістів різних професій, про заклади, де можна отримати обрану професію і т.д.

Комерційні центри профорієнтації пропонують допомогу при виборі професії у формі: бесід з батьками та дітьми; надання даних про престижні професії; ознайомлення з вузівськими факультетами, як окремого регіону, так і країни в цілому; психологічної допомоги молоді в процесі професійного самовизначення.

Таким чином, свідоме ставлення до вибору професії – це мотивована спрямованість особистості на усвідомлення соціального та особистісного значення вибору професії; оволодіння системними профорієнтаційними знаннями; активні способи підготовки до майбутньої праці і практична апробація своїх можливостей; самовиховання професійно важливих якостей.

8.4. Молодь на ринку праці: проблеми та перспективи. Вивчення проблем молодіжної зайнятості є традиційним для суспільних наук, але в даний час ця проблема особливо актуальна у зв'язку з новими характеристиками ринку праці, що виникли в результаті структурних зрушень в економіці.

За роки реалізації ринкових реформ в Україні істотно змінилися погляди молодих людей на поняття престижності професій. Сучасний етап соціально-економічних змін у країні дуже вплинув на формування професійних переваг і соціальних орієнтацій у підростаючого покоління. Домінуючі пріоритети пов'язані, в першу чергу, з фінансово-економічною і правовою сферою діяльності. «Економіст», «юрист» – знакові професії, які стали стереотипами привабливості в суспільній свідомості. Ці стереотипи продовжують спрацьовувати, не дивлячись на насичення ринку праці спеціалістами даного профілю. Разом з тим, системна криза звузила сфери використання кваліфікованої праці, перш за все в масових професіях. Як наслідок, половина молодих людей працює не за фахом. У результаті більшість замислюється над тим, щоб змінити професію, що не задовольняє їх домагання.

Отже, сьогодні існує низка проблем пов'язаних з невідповідністю структури підготовки фахівців вимогам ринку праці, що зумовлює серйозні труднощі в їх працевлаштуванні.

Так, основний внесок у загальне зростання чисельності випускників вищих навчальних закладів внесло багатократне збільшення масштабів підготовки юристів і економістів. Вказана тенденція до не завжди виправданого збільшення масштабів підготовки цих спеціалістів пов'язана, як вже згадувалося, з інерцією високої престижності здобуття саме цих професій та відповідною реакцією ринку освітніх послуг. Наразі ринок праці насичений і юристами, і економістами. Тому збереження значних масштабів їх підготовки неминуче зумовлює загострення проблем з працевлаштуванням. Так, уже нині серед випускників ВНЗ, зареєстрованих у Державній службі зайнятості, найбільшою є частка представників економічних спеціальностей.

Ще однією тенденцією є те, що чисельність випускників ВНЗ на сьогодні суттєво перевищує потребу ринку праці.

Всі ці проблемні аспекти призводять до поширення в суспільстві явища невідповідності професійно-освітнього рівня виконуваних робіт. Тенденція невідповідності професійної освіти характеру роботи є наростаючою і не може не викликати занепокоєння чи принаймні дослідницького інтересу з приводу обґрунтованості й перспектив подальшого поширення таких суспільних тенденцій.

На думку вчених, саме робота за фахом є суттєвим показником інтеграції молоді в професійну структуру суспільства, а відповідність кваліфікації характеру і змісту виконуваної роботи свідчить про позитивну включеність молодих людей в процес виробництва, в систему професійних відносин і, кінцево кінцем про високий соціально-професійний статус особистості. Отже, престижність професій не завжди є тотожною їхній затребуваності. На це важливо звернути увагу при формуванні державного замовлення на підготовку випускників сфери освіти та при розробленні програм розвитку професійно-технічної освіти.

Серед основних причин ускладнення працевлаштування випускників навчальних закладів слід виокремити, насамперед:

- наявні диспропорції структури попиту на ринку праці, які поглиблюються внаслідок слабкості координаційних зв'язків між ринком праці та ринком освітніх послуг;
- невідповідності отриманої спеціальності потребам ринку праці;
- відсутності довгострокових економічних прогнозів змін професійно-кваліфікаційної структури робочої сили;
- посилення конкуренції на ринку праці професій та спеціальностей, по яких ведеться підготовка в навчальних закладах;
- переважно неусвідомлений підхід до вибору майбутньої професії як результат недосконалої існуючої системи профорієнтації молоді,

спрямованості на отримання престижної (на даний момент) професії, яка може бути незатребувана на ринку праці у перспективі;

- недостатність практичного досвіду чи стажу роботи за спеціальністю;
- розрив між змістом освіти та вимогами з боку роботодавців;
- психологічна неготовність молоді до прийняття самостійних рішень.

В цілому, можна виокремити три основні стратегії економічної поведінки молоді залежно від того, як молоді люди оцінюють роль роботи (конкретного виду праці) у своєму житті.

Стратегія прагматичної поведінки виходить з відношення до роботи виключно як до джерела матеріальних благ і матеріального благополуччя. Такий тип поведінки припускає свідому орієнтацію на зарплату, зовнішні матеріальні стимули незалежно від змісту діяльності. Така група молоді дуже активна, без особливих складнощів міняє рід занять, нове місце роботи і розраховує на свої сили, на родичів, а не на загальнодержавну молодіжну політику, яка б полегшила економічні труднощі входження молоді в ринок.

Професійна стратегія, для носіїв якої, робота є цінністю в плані розкриття особистих здібностей, професійного росту, прояву ініціативи і творчості. Для цієї групи молоді (як правило фахівців з вищою освітою) зміст праці зберігає самостійну цінність. Їх соціально-професійні стереотипи не дозволяють їм «опуститися» до менш кваліфікованої праці (навіть вищу за оплатою), що принижують їх особистісну або професійну гідність.

Байдужа стратегія або конформістська – економічна стратегія, для носіїв якої, робота взагалі не представляє ніякої цінності за принципом: усі роботи однакові, а краще взагалі не працювати. Вони готові пристосуватися до будь-якого виду діяльності, не мають професійних амбіцій і не розраховують на професійний ріст. Сфера їх інтересів далека від роботи.

Виділені три типи, або стратегії поведінки в трудовій сфері – це тенденції які розвиватимуться і далі. Проте вже ясно, що перша і третя не сприяють професійному росту молоді, не стимулюють розвитку творчих потенцій, хоча і не суперечать умовам ринку.

Таким чином, приведені дані наочно свідчать як про готовність сучасної молоді до участі в новій економіці, так і про ті складнощі, які роблять це для багатьох молодих людей неможливим.

Контрольні питання до теми

1. Визначте місце професійного самовизначення особистості у системі соціального самовизначення.
2. Охарактеризуйте стадії професійного становлення.
3. Які ви знаєте механізми професійного самовизначення?
4. Охарактеризуйте становище молоді на сучасному ринку праці України.

ТЕМА 9. МОЛОДІЖНА СУБКУЛЬТУРА

- ▶ *Особливості молодіжної культури в сучасному суспільстві*
- ▶ *Типи молодіжних субкультур*
- ▶ *Жаргон як явище молодіжної субкультури*

9.1. Особливості молодіжної культури в сучасному суспільстві.

Перехід до відкритості, скасування багатьох колишніх ідеологічних обмежень і заборон призвели до інтенсивної плюралізації духовного життя українського суспільства, зумовили розмаїття стилів життєвляштування. Швидкі й неоднозначні зміни останнього часу зумовили проникнення і розвиток в Україні різних течій та субкультур.

Молодіжна субкультура є у будь-якому суспільстві, проявляючись в різній мірі і в різних формах. Вивчення молодіжної субкультури складає важливий напрям соціології молоді. З 60-х років ХХ ст. до цієї проблематики звернулися провідні соціологи різних країн світу. У вітчизняній соціології аналіз молодіжних субкультурних феноменів до кінця 80-х років вівся в дуже вузьких рамках. З кінця 80-х років увага дослідників до молодіжної субкультури стала помітнішою – як у нас, так і за кордоном.

Оскільки субкультури існують на стику соціальних відносин і сфер, то модернізаційні зміни у системі культури і перехід від одного типу культури до іншого спонукають до руху всю субкультурну підсистему, все більше її диференціюючи. Свобода життєдіяльності, за свідченням дослідників, характеризується небувалим злетом кількості та різноманіття субкультурних проявів суспільного життя на всіх культурних рівнях і в різних сферах суспільства, що й знайшло свій вияв на українських теренах, особливо інтенсивно у 80-90-ті рр. минулого століття.

У вітчизняній науці термін «молодіжна субкультура» довгий час носив негативне забарвлення. Сучасне розуміння субкультури, в цілому звільнилося від негативних оцінок і трактується як особлива сфера культури, утворення усередині пануючої культури, що відрізняється власними цінностями, звичаями, нормами.

Під **молодіжною субкультурою** розуміється культура певного молодого покоління, що має спільність стилю життя, поведінки, групових норм, цінностей і стереотипов. Формування молодіжної субкультури, за своєю суттю відбиває процес соціокультурної адаптації молоді до соціально-економічних і політичних умов суспільства.

Молодіжна субкультура як соціокультурний феномен має ряд характерних для нього ознак:

- молодіжна субкультура є такою соціальною спільністю, кожен представник якої зараховує, ототожнює себе з нею, знаходячись у безпосередньому або опосередкованому (а також віртуальному) контакті з іншими членами співтовариства;

- наявність обов'язкової символіки і атрибутики молодіжної групи, що служить чинником об'єднання і об'єднання групи завдяки якій молоді люди впізнають «своїх»;

- обов'язкове прийняття і розподіл норм, цінностей, манер, стилю життя, а також зовнішніх атрибутів приналежності до цієї субкультури кожним членом молодіжного співтовариства субкультурного типу;

- наявність деякого ініціативного об'єднувального центру який формує субкультурний світогляд, стандарти поведінки, норми, правила входження в співтовариство і в цілому засадничі цінності групи, привабливість яких для молоді, у свою чергу стає сигналом для субкультурного утворення.

У сучасних умовах культуру молоді слід розглядати в декількох площинах, що обумовлюють рівень і спрямованість культурної самореалізації, яка розуміється як змістовна сторона культурної діяльності молодої людини. Аналізуючи стан сучасної вітчизняної молодіжної субкультури, ряд російських соціологів зазначають, що домінуючий вплив на неї мають такі фактори, які обумовлюють життя суспільства в цілому. Ці фактори можна з впевненістю адаптувати й віднести до українського суспільства. Отже, стан молодіжної субкультури, обумовлено наступними чинниками:

1. Трансформація суспільства, конкуренція на рівні масової свідомості радянської, національної та західної системи цінностей, які викликали у населення стан соціальної апатії та фрустрації і сформували у молоді вкрай суперечливий та хаотичний світ цінностей.

2. Стан сучасної національної культури, значущість якої не повною мірою усвідомлюється органами управління та комерціалізація якої поступово відкидає норми і цінності духовної культури і змінюється опосередкованими зразками агресивної масової культури, що міститься в електронних засобах інформації та знаходить відображення у системі установок, орієнтацій та культурних ідеалів молоді.

3. Відсутність єдиної системи гуманітарного виховання, функціонування альтернативних або приватних навчальних закладів, які залучають лише малочисельні групи молоді, загалом з великих міст України. Останнім часом характер освіти зумовлюється рівнем доходів батьків або самої молодої людини.

4. Вікові психологічні особливості молоді – емоційно чуттєве сприйняття дійсності, мінливість інтересів, певна зухвалість, що об'єднує молодих людей в групи, де задовольняються потреби в стилі поведінки, моді, відпочинку,

міжособистісному спілкуванні і які виконують соціально-терапевтичну функцію – подолання соціального відчуження.

5. Особливості покоління роблять істотний вплив на молодіжну субкультуру, що володіє не стільки віковими, скільки генераційними особливостями. В цьому феномені найбільш виразно виявляються молодіжні форми свідомості і поведінки.

Генераційне відчуження виступає як психологічний антонім («ми» і «вони»). Особливо виразно це зіставлення простежується на рівні власне культурних (у вузькому значенні) стереотипів молоді: є «наша» мода, «наша» музика, «наше» спілкування, а є – «батькове», яке пропонується інституційними засобами гуманітарної соціалізації.

9.2. Типи молодіжних субкультур. Типологізація молодіжних субкультур є досить різноманітною. Автори виокремлюють цілий ряд критеріїв, за якими можна їх класифікувати. Розглянемо деякі з них.

Молодіжну субкультуру типологізують *за напрямками діяльності*:

- суспільно-політичні групи (своєю метою вони ставлять пропаганду певних суспільно-політичних поглядів);
- радикали (на чолі стоять в основному представники старшого покоління);
- еколого-етичні групи;
- групи способу життя (власне неформально-молодіжні об'єднання: панки, хіпі);
- нетрадиційно-релігійні групи (наприклад, сатаністи);
- групи за інтересами (спортивні і музичні фанати).

Пропонують типологізувати молодіжну субкультуру *за характером прояву в суспільстві*:

- толерантні (субкультура, відсторонена від зовнішнього світу і не демонструюча свого відношення до нього: байкери, брейкери, репери);
- нігілістичні (субкультура, яка демонструє свій власний стиль і цінності, але не в якості протесту, а як альтернативу: мажори, бітники);
- негативно-налаштовані (що демонструють своє негативне відношення до пануючої культури, але не прагнуть її зруйнувати: хіпі, панки);
- агресивні (представляють активні форми протесту проти існуючої культури: скінхеди).

Враховуючи долю *участі молодої людини в тій або іншій субкультурі* виокремлюють такі її типи:

- «чисті» молодіжні субкультури (що є самоціллю для молодих людей і закриті для представників не лише інших поколінь, але і для «чужих» взагалі);

- «змішані» (участь в яких – не самоціль, а доповнення, компенсація недоотриманого молодію людиною у формальних соціальних інститутах).

Типологізують субкультуру *мірою «відкритості» для інших молодих людей:*

- «закриті» молодіжні субкультури, членство в яких строго фіксується та є вибіркоким;

- «напівзакриті», що допускають появу деякої кількості молодих людей у своїх рядах, що не повністю розділяють ідеї і погляди цієї групи;

- «відкриті», що складаються з представників різних молодіжних течій і напрямів але що групуються навколо одного ідейного центру.

За соціально-правовою ознакою виокремлюють:

- соціально-активні групи з позитивною спрямованістю діяльності (групи екологічного захисту, охорони пам'ятників, навколишнього середовища);

- соціально-пасивні, діяльність яких є нейтральною щодо соціальних процесів (музичні і спортивні фанати);

- асоціальні – панки, злочинні угруповання, наркомани і т.п.

Розглянемо детальніше найбільш відомі види молодіжної субкультури.

Субкультура хіпі – одна із найстаріших молодіжних субкультур в Україні. Рух хіпі розвивався «хвилями»: перша хвиля – кінець 60-х – початок 70-х рр., друга – до 80-х рр. Приблизно з 1989 р. спостерігається різкий спад, що виражався в різкому зменшенні числа прихильників даної субкультури. Проте в середині 90-х рр. несподівано заявила про себе «третья хвиля» хіпі.

Зовнішній вигляд хіпі «третьої хвилі» достатньо традиційний: довге розбещене волосся, джинси або джинсова куртка, іноді балахон невизначеного кольору, на шиї – «ксивник» (невелика шкіряна сумочка), прикрашена бісером або вишивкою. На руках – «фенічки», тобто саморобні браслети або намиста, частіше всього з бісеру, дерева або шкіри. Даний елемент атрибутики хіпі вийшов за субкультурні рамки, розповсюдившись серед молоді: «фенічки» можуть прикрашати руки і школярки, і вчительки. Від «класичних» хіпі «третьою хвилю» відрізняють такі атрибути, як рюкзак і три-чотири колечка у вухах, рідше в носі (пірсинг). Субкультуру хіпі слід віднести до субкультур, яким властиве прагнення до самопізнання.

Толкіністи. У цій молодіжній субкультурі очевидний зв'язок з книгами Джона Рональда Роуела Толкієна, сюжети яких були покладені в основу ролевих ігор, що породили своєрідний громадський рух. Проблема спілкування – одна з актуальних для молоді і ролеві ігри виявляються важливим засобом технологічної підготовки до ефективнішого спілкування в молодіжному середовищі.

Ролерами називають шанувальників роликів ковзанів. Вони віддають перевагу спортивному одягу яскравих забарвлень, також їх можна

ідентифікувати за різнокольоровими наліпками на колінах. В основному, ролери – школярі старших класів (13–16 років), але є і студенти, молодших курсів. Ролери, як правило, діти із забезпечених сімей, що обумовлене, ймовірно, не в останню чергу, ціною роликів.

Gin-gon (xin-xon). Хіп-хоп – «вулична культура», що отримала широке поширення з середини 1970-х років в США, а потім у багатьох країнах світу як одна з субкультурних форм. Ця субкультура складається з таких елементів :

- читка (читання репу) – це уміння вимагає від майстра значно більше старань, аніж може видатися на перший погляд. Читання текстів має бути не монотонним, а таким, щоб запам'ятовувалося. Тому величезна увага приділяється правильному підбору риму, інтонації;

- брейк (брейк-данс) – танцювальний елемент цієї субкультури. Описувати його надзвичайно складно. Це той випадок, коли краще один раз побачити, а побачити можна майже у всіх кліпах реперів;

- графіті – оригінальні малюнки на стінах й інших поверхнях міста, які зроблені баллончиками з фарбою. Для графіті майже обов'язковою є присутність тексту в малюнку, хоча останнім часом спостерігається поступовий відхід від цього канону й перехід до суто живопису.

Дигери. Дигер (з англ. dig – копати; digger – копальник) – це дослідники підземних комунікацій. Їх інтереси близькі до інтересів спелеологів, але якщо останні вивчають природні печери, то дигери займаються виключно рукотворними підземеллями. Вони можуть годинами бродити по колекторах і теплотрасах, бруднити одяг випробовуючи при цьому тільки позитивні емоції.

Небезпеки перебування в підземних ходах, закритість співтовариств дигерів, таємничість світу підземель, позбавленого повсякденності, – ці властивості дигерства визначають внутрішні мотиви інтересу певної частини молоді до таких форм активності.

Вони мають нечисленний склад учасників (до декількох десятків осіб) і не прагнуть до розширення цього складу. Тяга до афішування своєї діяльності дигери, як правило, не виявляють. Лише у деяких групах є представники засобів масової інформації.

Флешмоб (від англ. flash – спалах, mob – натовп) – нетривала спланована масова акція, що проводиться групою людей в громадському місці. Учасники флешмоба домовляються про проведення акції і її сценарій через Інтернет або інші засоби спілкування. Мобери несподівано виникають з натовпу і після закінчення акції розчиняються серед перехожих. Негласні правила забороняють моберам усе, що виходить за рамки закону і моралі. Мета флешмоба – викликати у випадкових глядачів почуття цікавості, нерозуміння, замішання.

Байкери. Байкери і байкерська субкультура, прийшли з Америки. Це одна з найстаріших субкультур, що сформувалася ще в 1940-1950-і роки. Байкери

(англ. biker, від bike – motorbike – motorbicycle «мотоцикл») – любителі і прихильники мотоциклів. На відміну від звичайних мотоциклістів у байкерів мотоцикл є частиною способу життя. Характерним також є об'єднання з однодумцями на основі цього способу життя. Для них характерна насолода свободою і швидкістю.

Стереотипний зовнішній вигляд байкера: бандана (головна хустка темних тонів, зав'язана на піратський манер на потилиці) або чорна в'язана шапочка; «косуха» (шкіряна куртка із замком навкоси) чи шкіряна мотокуртка; часто поверх мотокуртки надівається джинсовий або шкіряний жилет без рукавів з символікою мотоклубу; шкіряні штани. Байкери часто відпускають довге волосся, вуса, бороди. Для захисту очей від вітру носять окуляри, нерідко ігнорують шоломи. Проте, в середовищі байкерів такий зовнішній вигляд не завжди є обов'язковим. Байкер може носити спортивний мотоодяг і екіпіровку.

В цілому, байкери – люди різних професій і релігій, серед них може бути й молодь, і 50-річні ветерани на перероблених древніх «Уралах», і учасники серйозних байкерських клубів. Всіх їх об'єднує віра в одного кумира – швидкість.

Готи. Готика почала розвиватися ще наприкінці ХХ ст. й тісно пов'язана з музикою (як і багато інших субкультур). Пісні характеризуються емоційністю, сумом, філософським, містичним змістом.

Основне для готів – чорний колір убрання та взуття на високій платформі; на шиї – їхній символ анк (символізує безсмертя), незасмагла шкіра, у деяких готів – пірсинг, шкіряні плащі, сітчатий одяг, у дівчат – чорна помада на губах тощо. Є декілька видів готів: готи-андроїди (використовують багато гриму, люблять корсети, шкіряні ошийники, взуття на високих підборах), готи-язичники (одягають на себе довгі плащі, балахони, капюшони, не фарбують волосся), кібер-готи (найбожевільніші з готів: волосся червоного, зеленого, фіолетового, блакитного кольорів, одяг із різними гайками, гвинтами, мікросхемами), готи-романтики (єдині з готів, які не дотримуються чорного кольору, одягаються, як у середньовіччі, дивують нелегкими зачісками, готи-фетишисти (носять лише облягаючий одяг із латексу, роблять дуже яскравий макіяж).

Зазвичай готи захоплюються класичною літературою, різноманітними видами мистецтва, кінематографом, прагнуть до самовдосконалення. Смерть для гота – це не кінець життя, а продовження його. Напевно, тому представники готичної субкультури захоплюються загробним життям, вампірами тощо. Існує думка, що готи – вічна депресія. Це частково правда, оскільки вони завжди роздумують про життя та смерть, черпають життєву енергію і з позитивних, і з негативних емоцій. Особливість готів полягає у тому, що вони нагадують про смерть, страждання, намагаючися віднайти в

цьому естетику. Соціальна комунікація готичної субкультури досить налагоджена й не відзначається такими яскраво вираженими антисоціальними настроями.

Емокіди (від англ. emo, emotional – емоційний та kid – дитина). Традиційна зачіска – криве, рване волосся до кінчика носа, що закриває одне око, а на потилиці – коротке волосся, що стирчить урізнобіч. Емокіди носять одяг рожево-чорних тонів, із двоколірними візерунками та стилізованими значками, взуття – кеди. Чорний колір, який переважає в образі емокіда, виражає депресію, нещастя, відкинутість, рожевий, яскравий колір, навпаки, – радісні моменти в житті.

Емоційність емокідів проявляється через крайнощі: горе і щастя, смуток й радість. Емокід – вразлива й депресивна людина. Через відчуття самотності вони схильні до самогубства, до заподіяння собі болю.

Панки. Для субкультури панків характерний агресивний протест, на відміну від хіпі. Панк критикує масову культуру і усе з нею пов'язане і протиставляє себе маскульту як щось альтернативне. Основний принцип панк-культури – негативне відношення до матеріальних благ, до кар'єрного росту, статусності і громадському визнанню – усім тим цінностям, які культивуються сьогодні в культурному середовищі (особливо молодіжному). Спосіб життя панків відрізняється такою ж бездуховністю, як і спосіб життя сучасної маси. Панк цинічний, антиінтелектуальний і несерйозний. Цілком правомірно було б порівняти його з дитячим інфантилізмом і незрілістю. Власне, панк – це гра, це життя, усередині якого немає праці, немає естетики, немає прагнення до духовного і інтелектуального розвитку. Є тільки епатаж. Серед молодіжних субкультур панків можна віднести до маргі-налів. В 90-х рр. субкультурна дифузія охоплює субкультури панків і металістів (музика стилю хеві-метал або треш-метал). Серед рок-музикантів і їх слухачів з'являються люди, що називають себе панк-треш-металістами.

Деструктивний і нігілістичний характер носить і субкультура **сатаністів**. Ще наприкінці 80-х рр. від субкультури хеві-металістів відділилася група «чорних металістів», що зближувалася з прихильниками «церкви сатани».

Субкультура гопників відноситься до кримінальної субкультури. Розквіт її доводиться на 80-ті роки. В середині 90-х з'являється нове покоління «гопників». Центральний культ – розвинене тіло, велика мускулатура, що частіше всього пов'язана із застосуванням всіляких допінгів. Вони швидко проявили себе як «культурні вороги» більшості молодіжних субкультур: байкерів, рейверів, ролерів і т.д. Будь-який підліток, що належить до іншої субкультури, може бути побитий, підданий сексуальному насильству, пограбований.

Скінхеда (від англ. «skinhead» – голена голова), з'явилися десь у 1967–1969 роках минулого століття у Великій Британії. Перші скіни в Україні з'явилися ще у 1992 році [18]. Терор скінів проявляється в постійному фізичному насильстві проти осіб неслів'янського походження.

В одязі скіни намагаються бути схожими на західних. Шарабан – голена голова, яка у бійці не давала можливості супротивнику схопити скіна за волосся. Але справжньою причиною голеної голови є те, що скіни з'явилися на протигагу неформальству, поширеному на Заході, адже хіпі носили довге волосся. Гріндерси – скінівські чоботи. Найбільш популярні – фірм «Гріндерс», «Доктор Мартінс», а також всі інші військові чоботи. Бомбер – коротка балонна курточка без комірця. Джинси носять будь-якої фірми, кольору та підкочують їх. Джинси одягають з тонкими підтяжками переважно білого кольору.

Скіни зазвичай не носять з собою ніякої зброї, проте у бійках використовують ремені з важкою бляхою, намотані на руку. Також вони користуються декоративними ланцюжками, які чіпляють на джинси, підкреслюючи свій стиль. У масових заворушеннях використовуються ножі, арматура, викрутки та інші залізні предмети. Популярною зброєю у бійці стала бейсбольна бита, на придбання якої не потрібен дозвіл, хоча ударами якої можна покалічити людину. Одним словом, неонацистська молодь перейняла усі «здобутки» вуличних банд та вдало її використовує.

Скіни виступають проти інших субкультурних утворень, скажімо, реперів, металістів, неформалів, байкерів, растаманів та всіх інших, хто не з ними. Свідченням цього можуть слугувати масові бійки скінів з представниками різних молодіжних культур, які часто завершувались тяжкими тілесними пошкодженнями і смертями з обох боків. Тому цей рух приховує в собі величезну небезпеку для суспільства.

Субкультура **футбольних хуліганів**. До основних цінностей представників цієї субкультури слід віднести престиж футбольного клубу, відданість спільноті футбольних хуліганів, які підтримують цей клуб, та конкретного угруповання. Цінність індивідуального авторитету в середовищі футбольних хуліганів, який складається з таких компонентів, як участь та прояви хоробрості, фізичної сили або інших індивідуальних, в тому числі моральних якостей у бійках з «ворожими» угрупованнями футбольних хуліганів чи представниками правоохоронних органів, відповідність зовнішнього вигляду та поведінки канонам стилю «casual» або «lad» та регулярне відвідування домашніх та виїзних футбольних матчів за участю певного клубу. Досить важливе значення надається братерству, мужності, спільному проведенню часу та дружнім стосункам у рамках певного угруповання футбольних хуліганів. Соціальну базу субкультури футбольних хуліганів досить важко визначити, бо її представники суттєво різняться за своїм

соціальним походженням, рівнем освіти, родом занять тощо. Однак, її можна чітко охарактеризувати за статевою ознакою, тобто переважна більшість футбольних хуліганів є чоловіками від 17 до 34 років.

Також не треба плутати загальнофанатські угруповання, які стосуються візуальної та «голосової» підтримки певного футбольного клубу, та суто хуліганські, які пов'язані з різними проявами агресії.

Така картина різноманітних субкультур, які повинні стати предметом глибоких соціологічних досліджень. Звичайно-ж це не повна картина молодіжних субкультур, їх набагато більше. В цілому, субкультурні феномени легко піддаються опису, але їх класифікація і типологізація ускладнені різноманіттям ознак, що не зводяться в систему. Методологічно важливо бачити, що якусь чітку класифікацію субкультури створювати немає сенсу. Тут впорядкування даних, що фіксуються, швидше за все можливе у рамках кожного з окремих фрагментів субкультурної мозаїки.

Деякі з молодіжної субкультури можуть створювати платформу для розвитку негативних тенденцій в молодіжному середовищі (проблеми наркотизма насильства і т. д.), інші швидше мають позитивне громадське значення (екологія і т. д.). У всіх випадках важливо, що через субкультурні форми для певної частини молоді лежить шлях до освоєння соціальності.

10.3. Жаргон як явище молодіжної субкультури. Сучасні форми субкультури можна дослідити через призму запитів та потреб, ціннісних орієнтацій та, нарешті, жаргону. Увагу дослідників привертає саме молодіжний жаргон, адже молодь гостріше, ніж інші соціально-демографічні групи, відчуває історичний час, швидше сприймає його вимоги. У свідомості молоді дзеркально відображається нова соціальна парадигма функціонування мови. Молодь активніше відкидає те, що віджило або відживає, активніше шукає нове. Зрозуміло, що все це відбивається у молодіжному мовленні.

В літературі для позначення мови певної соціальної групи виокремлюються три поняття: жаргон, сленг та арго. *Жаргон* – різновид мови, яку використовують окремі соціальні групи, які об'єднані за ознакою професії, положення в суспільстві, інтересів або віку. Термін «*сленг*», використовують як емоційно-забарвлену лексику розмовного мовлення, яка відрізняється від прийнятої літературної мовної норми. За *арго* закріпилося значення мови декласованих елементів.

Сленг – молодіжний жаргон – настільки поширене явище, що словосполучення «сучасний жаргон» асоціюється саме з ним. Ми є свідками нової хвилі активізації сленгу (після трьох попе-редніх у ХХ ст.: у 20-ті, 70-ті, 90-ті рр.), що цілком відповідає природі функціонування цього явища. Сучасний молодіжний жаргон має такі ознаки:

1. Він обслуговує певну соціальну групу, що є його творцем та носієм (і зрозумілий саме їй).

2. Він значною мірою використовує засоби попередніх етапів свого функціонування, причому не лише власне молодіжного, а й, головню, жаргону злодіїв, кримінальних злочинців, тобто простежується певна наступність.

3. Сучасний молодіжний жаргон має типову стилістичну маркованість: знижено-грубувату, вульгарну, фамільярну, що й забезпечує йому експресію в іронічно-жартівливому ключі.

4. Сленг вийшов за межі великих міст, тобто територіально поширилися межі його функціонування. Досі дослідники констатували, що молодіжний сленг – прерогатива міст, і то – великих.

6. У сленгу як різновиді жаргону виразно простежується гіпертрофована дія закону економії мови. Наприклад, *маг* – магнітофон, *комп* – компютер, *дек* – декан, *клава* – клавіатура, *фно* – фортепіано тощо.

7. Сьогодні, помітно розширився віковий ценз носіїв сленгу (складений на основі того самого анкетування). Це люди віком 11–30 років, а також середнього, або навіть старшого віку. Зокрема, у дітей до 15 років, словник сленгових слів та виразів досягає 70–100 одиниць. Прикметно, що ця мовна стихія захопила учителів – групу мовців, яка традиційно мислилась як зразкова, авторитетна, у т. ч. й щодо мови. Безсумнівно, мовний стиль – один з вагомих важелів переведення «гарних стосунків» учителя з учнями у тональність фамільярності.

8. Спостерігаємо розширення соціальних меж сленгу. В цілому, найпоширенішою аудиторією вживання сленгу, його користувачами є молодь, зокрема студентська. Разом з тим, дослідження вказує на достатньо високу вживаність сленгу й серед службовців, робітників й навіть пенсіонерів. Прикметно й те, що сленг практично однаково вживають представники чоловічої та жіночої статі.

9. Сьогодні є тенденція до змінення оцінки сленгу в суспільстві і ролі сленгу в мові. Сленг дедалі більше починає сприйматись як засіб увиразнення.

10. Що стосується саме українського молодіжного сленгу, то побутує думка, що українська молодь користується російським сленговим словником, тому українського молодіжного сленгу немає. На перший погляд це так. Але зміни у політичному і економічному житті країни, створення української держави, утвердження української мови як державної, спричинили і зміну мовної ситуації: почався активний процес українізації молодіжного словника.

Виходячи з особливостей молодіжного сленгу можна виокремити такі його функції:

1. *Сигніфікативно-маркуюча функція*, в основі якої лежить внутрішньогруповий конформізм, згуртованість групи. Це функція пізнавання

своїх, коли за допомогою жаргонного слова позначається приналежність до цієї референтної групи.

2. *Функція відособлення, відділення* однієї групи від іншої за допомогою жаргону. В основі її лежить позагруповий конформізм. Носій певного «субкультурного» жаргону відмовляється від слів, що притаманні іншим соціальним групам. За допомогою жаргону відрізняють «своїх» та «чужих» (хіппі, рокери-мотоциклісти, прихильники певних музичних стилів тощо).

3. *Креативна функція* – пов'язана з тим, що жаргон – це феномен ігровий, з його допомогою носій мови, молода людина, обживає і освоює мову не лише як споживач, але і як творець. Так у основі більшості оборотів молодіжного жаргону лежить приведення кимось вдале, дотепне порівняння. Наприклад, «*кріпши із Бухенвальда*» – худорлява людина.

4. *Функція скорочення висловлювання*. Так, одно-два слова іноді можуть замінити ціле словосполучення.

5. *Емоційно-експресивна функція* жаргону. Дослідники відмічають, що більшість слів і виразів будь-якого жаргону містять яскраво виражену експресію.

6. *Аксиологічна функція*, як показник ціннісної орієнтації певної групи.

Отже, жаргонні слова, відбивають в усій повноті життя сучасної молоді: їх запити, смаки, звички, закони. Це явище абсолютно закономірне. Поява нестандартних оборотів в мові молоді – віддзеркалення психології і соціальних чинників, серед яких найбільше значення має прагнення затвердитися в товаристві одно-літків, виявити дотепність та прагнення до творчості.

Контрольні питання до теми

1. Дайте визначення поняттям «культура», «субкультура», «контркультура».

2. Якими рисами молодіжна субкультура відрізняється від інших субкультур?

3. Які ви знаєте молодіжні субкультури? Надайте їм характеристику.

4. Назвіть функції молодіжного жаргону.

ТЕМА 10. ДЕВІАНТНА ПОВЕДІНКА МОЛОДІ

► *Сутність та причини девіантної поведінки*

► *Основні форми девіантної поведінки молоді*

10.1. Сутність та причини девіантної поведінки. Під девіантною (лат. *deviatio* – відхилення) поведінкою розуміються: 1) вчинок, дії людини, що не

відповідають офіційно встановленим чи фактично сформованим у даному суспільстві нормам (стандартам, шаблонам); 2) соціальне явище, виражене в масових формах людської діяльності, що не відповідає офіційно встановленим чи фактично сформованим у даному суспільстві нормам (стандартам, шаблонам).

У першому значенні девіантна поведінка переважно є предметом психології, педагогіки, психіатрії. В другому – предметом соціології і соціальної психології. Зрозуміло, таке дисциплінарне розмежування відносно.

Вихідним для розуміння відхилень служить поняття «норма». Соціальна норма визначає історично сформовану в конкретному суспільстві межу, міру, інтервал припустимого (дозволеної чи обов'язкової) поведінки, діяльності людей, соціальних груп, соціальних організацій. На відміну від природних норм, фізичних і біологічних процесів, соціальні норми складаються як результат адекватного чи перевернутого відображення у свідомості й вчинках людей об'єктивних закономірностей функціонування суспільства. Тому вони або відповідають законам суспільного розвитку, будучи «природними», або недостатньо адекватні їм, а тому і вступають у протиріччя.

Соціальні відхилення можуть мати для суспільства різні значення. Позитивні служать засобом прогресивного розвитку системи, підвищення рівня її організованості, подолання застарілих, консервативних чи реакційних стандартів поведінки. Це – соціальна творчість: наукова, технічна, художня, суспільно-політична. Негативні – дизфункціональні, дезорганізують систему, підривають її основи. Це соціальна патологія: злочинність, алкоголізм, наркоманія, проституція, суїцид тощо.

У соціології виокремлюються кілька напрямків, що пояснюють причини виникнення такої поведінки. Наприкінці XIX початку XX ст. були поширені **біологічні і психологічні трактування** причин девіації.

Прихильники біологічної теорії девіації розглядають відхилення поведінки від прийнятої в суспільстві соціальної норми у зв'язку з біологічним складом індивіда. У XIX ст. італійський лікар Ч. Ломброзо виявив зв'язок між кримінальною поведінкою людини й домінуючою фізіологічною будовою його організму. Так, визначаючи кримінальний тип поведінки злочинця, він виділяв такі характерні риси: виступальна нижня щелепа, ріденька борідка, знижена чуттєвість до болю.

Відомий американський психолог і лікар У. Х. Шелдон пізніше визначив фізіологічний тип людини, схильної до девіації. Він вважав, що конституція тіла визначає певні риси людини. Ендоморфу (людині помірної повноти з м'яким і дещо округлим тілом) властиві товариськість, уміння ладнати з людьми. Мезоморф (чиє тіло відрізняється силою і стрункістю) проявляє схильність до занепокоєння, він активний і не занадто чутливий. І нарешті,

ектоморф що відрізняється тонкістю і крихкістю тіла, схильний до самоаналізу, наділений підвищеною чутливістю і нервозністю. Спираючись на свої дослідження, Шелдон зробив висновок, що найбільш схильні до девіації мезоморфи хоча вони, звичайно, не завжди стають злочинцями.

У психологічних концепціях акцент робиться на особистісному чиннику людини. Ретельні дослідження показали, що девіація виникає в результаті поєднання психологічних і соціальних чинників.

Соціологічні концепції намагаються врахувати в девіації соціальні і культурні чинники, які впливають і визначають поведінку людини в суспільстві. Уперше соціологічне пояснення сутності девіації було запропоновано Е. Дюркгеймом, який розробив теорію аномії (від грец. аномос – беззаконний, безнормований, некерований). Під аномією він розумів такий стан суспільства, за якого відсутня чітка регуляція поведінки людей унаслідок відсутності в суспільстві всіляких норм і цінностей. У таких умовах спостерігається байдужість, відчуженість, недовіра людей один до одного, втрачається стабільність, виражається повна байдужість до діяльності держави. Не маючи цілей і сенсу життя, люди піддаються стресу і тривозі, що призводить до різноманітних форм відхилення поведінки.

Е. Дюркгейм вважає, що відхилення від норм несе не тільки негативні, але і позитивні риси. Девіація підтверджує роль норм, цінностей, дає більш повне уявлення про різноманітність норм. Реакція суспільства, соціальних груп на девіантну поведінку уточнює межі соціальних норм, укріплює і забезпечує соціальну єдність, веде до вдосконалення соціальних норм.

Відомий соціальний антрополог Р. Лінтон ввів поняття модальної і нормативної особи. В результаті схожих процесів соціалізації люди зовсім не поводяться як «інкубаторні», хоча можуть потрапляти в схожі обставини і виглядати на перший погляд схожими.

Нормативна особа – та, риси якої краще всього виражають дану культуру, це як би ідеал особи даної культури.

Модальна особа – статистично більш поширений тип варіацій, що відхиляються від ідеалу. І чим більш нестабільним стає суспільство тим відносно більше стає людей, соціальний тип яких не співпадає з нормативною особою.

Згідно **культурологічним поясненням**, девіація виникає в результаті конфліктів між нормами культури. В суспільстві існують окремі групи, норми яких відрізняються від норм решти суспільства. Це обумовлено тим, що інтереси групи не відповідають нормам більшості. Наприклад, в таких субкультурах, як вуличні банди або групи ув'язнених, поліція швидше асоціюється з каральною або продажною організацією, ніж із службою захисту.

Згідно культурологічним поясненням, девіація має місце, коли індивід

ідентифікує себе з субкультурою, норми якої суперечать нормам домінуючої культури. Але тут виникає питання: чому лише деякі люди засвоюють цінності «девіантної» субкультури, тоді як інші відкидають її? Дослідники стверджують, що люди засвоюють девіантну поведінку в ході спілкування із злочинцями. Якщо більшість друзів і родичів тієї або іншої людини займаються злочинною діяльністю, існує вірогідність, що вона теж стане злочинцем.

Теоретики стигматизації (таврування) (представником цієї теорії був Ч. Беккер), вважали, що девіація – це «клеймо», яке групи, що володіють владою, ставлять на поведінку менш захищених груп або окремої людини.

Більшість людей порушує деякі прийняті в суспільстві норми і правила поведінки. Підліток може інколи курити сигарети з марихуаною, адміністратор робить приписки до рахунку. Оточуючі спочатку дивляться на ці вчинки крізь пальці, а людина, що порушує правила, швидше за все не вважає себе девіантом. Цей тип поведінки називається соціологами *первинною девіацією*. Але що відбудеться, якщо друг, член сім'ї, колега дізнаються про такі вчинки і розкажуть іншим? Часто це призводить до того, що називається *вторинною девіацією*: на людину ставлять клеймо девіанта; оточуючі починають поводитися з ним як з девіантом, поступово він і сам звикає вважати себе таким і поводитися відповідно до цієї ролі.

Конфліктологічний підхід до девіації представлений групою соціологів, які називають себе «радикальними кримінологами». Радикальна кримінологія відстоювала позицію, що девіація – це результат протидії нормам капіталістичного суспільства.

Отже, проблема девіантної поведінки не нова, вона має історичне коріння: завжди були люди, поведінка яких не відповідала соціальній нормі.

10.2. Основні форми девіантної поведінки молоді

Злочинність. Соціологія розглядає злочинність як соціальне явище, яке носить деструктивний для суспільства характер. Її можна визначити як відносно стійку поширену форму девіантної поведінки, що досягла ступеня суспільної небезпеки і визначена кримінальним законодавством. Злочинність можна визнач, як форму делінквентної поведінки (різновид девіантної поведінки).

Делінквентна поведінка — поведінка, що відхиляється, з чітко вираженою антигромадською спрямованістю, що здобуває, у крайніх своїх проявах, кримінально карний характер. Вона може виражатися у різних формах правопорушень, що веде за собою карну відповідальність.

Специфічними рисами злочинності в молодіжному середовищі є: по-перше, її висока латентність; по-друге, підвищена злочинна активність саме неповнолітніх; по-третє, злочинність неповнолітніх часто носить переважно груповий характер; по-четверте, злочинність неповнолітніх і молоді в значно

більшій мірі, чим злочинність дорослих, «чутлива» до заходів боротьби з нею, до рівня контролю з боку сім'ї та освітньо-виховних закладів. Отже, близько половини злочинів неповнолітніх здійснюється через відсутність батьківського контролю.

Крім загальних причин девіантної поведінки можна виділити і специфічні причини злочинності неповнолітніх і молоді:

- негативні впливи в сім'ї (пияцтво, грубість, жорстокість);
- негативні впливи в найближчому оточенні: побутовому, навчальному, виробничому, із сторони як однолітків, так і дорослих;
- проникнення в молодіжне середовище стереотипів поведінки, несумісних з суспільними цінностями (пропаганда наркотиків, культу сили, статевої розбещеності);
- зростання криміногенного значення, невміння або небажання педагогів формувати позитивні ідеали в учнів;
- розпад системи працевлаштування підлітків і молоді, виховання їх в трудових колективах.

Наркоманія. Наркотики – засоби, що діють на психіку і поведінку людини. Їх споживання яких здатне приводити до формування психічної і фізичної залежності (наркоманії), тобто стану, при якому людина випробовує потребу в регулярному прийомі таких засобів. Міжнародними і державними органами охорони здоров'я встановлюється і змінюється перелік речовин, що відносяться до наркотичних засобів.

Наркоманія (від греч. «narke» – заціпеніння і «mania» – безумство, пристрасть) – захворювання, що виражається у фізичній або психічній залежності від наркотичних засобів, непереборному вабленні до них, що поступово приводить до глибокого виснаження фізичних і психічних функцій організму.

Наркоманія, може розглядатися як форма аддиктивної поведінки (різновид девіантної поведінки).

Аддиктивна поведінка - поведінка, що відхиляється, із прагненням до відходу від реальності за допомогою прийому психоактивних засобів, або надмірною фіксацією на визначених видах діяльності.

Наркотики серед молоді зараз розповсюдилися в розмірах, що турбують громадськість нашого суспільства. Рівень споживання наркотиків може розглядатися як такий, що загрожує генофонду нації. На зміну алкоголю, як атрибуту молодіжних дозвіллевих заходів приходять наркотики, які стають невід'ємною особливістю молодіжної субкультури, компонентом спілкування в підлітково-молодіжному середовищі. На думку опитаних наркоманів, найнебезпечніший для залучення до наркотиків вік – 14–16 років. Ще раніше починається споживання токсичних речовин – з 10–12 років.

Реальні масштаби наркотизації населення країни залишається невідомими. За експертними оцінками, загальна кількість осіб з наркотичною залежністю та епізодичних споживачів наркотиків у 5–10 разів більша, ніж офіційно зареєстровано. Фахівці привертають увагу до того, що 80 % наркоманів – молодь, з яких 40 % – неповнолітні.

Існує багато теорій, що пояснюють, чому людина починає приймати наркотики і все сильніше залучається в цей процес, чому наркоман не відмовляється від наркотиків, не дивлячись на всі несприятливі наслідки. Економічні моделі висувають на перший план грошові відносини, які визначають поведінку постачальників і споживачів наркотиків в різноманітних умовах, пов'язаних з торгівлею наркотиками. Біологічні теорії прагнуть пояснити поведінку наркоманів на основі фізіологічних чинників, що призводять до наркотизації. Соціологічні теорії розглядають вплив соціальних умов, таких як, наприклад, безробіття і культурна традиція.

Серед причин наркоманії слід назвати наступні: соціально-економічна криза; руйнування інституту сім'ї; відсутність життєвих перспектив; погана організація дозвілля; свідоме і цілеспрямоване «підсаджування» дітей, підлітків та молодих людей «на іглу» дорослими наркоманами; переконаність багатьох початківців-наркоманів, що вони у будь-який момент зможуть припинити, «зав'язати».

Алкоголізм. Вивчення різних аспектів споживання алкоголю і його наслідків становить велику складність. Особливу актуальність ця проблема знайшла в молодіжному середовищі. Як молодь відноситься до вживання алкоголю? Чому молодь вживає алкогольні напої? До яких наслідків це призводить? Як захистити молодь від вживання алкоголю? Це далеко не всі питання, які турбують сучасне суспільство.

Соціологічні дослідження показують компенсаторний характер девіантної поведінки. У першу чергу це стосується вживання алкоголю, який заповнює нестачу спілкування, уваги з боку близьких, емоційного тепла, різноманітних вражень, а також знімає стреси, фобії різного виду. Вживання алкоголю можна розглядати як складну молодіжну субкультуру, овіяну ореолом таємничості, яка виконує функцію втечі від реальних проблем, труднощів, невпорядкованості у світ міражів й ілюзій. Причому, у багатьох категорій молоді, немає нестачі у вільному часі.

На XX VIII сесії ВООЗ у 1975 році алкоголь офіційно визнано наркотиком. В Україні алкоголь вважається харчовим продуктом. Фактично алкоголь увійшов у життя людини, ставши елементом соціальних ритуалів, обов'язковою умовою офіційних церемоній, свят, деяких способів проводити вільний час, рішення особистих проблем.

Дані багатьох соціологічних досліджень, зокрема дослідження «Ставлення молоді України до здорового способу життя», проведене Державним інститутом розвитку сім'ї та молоді за підтримки ЮНІСЕФ у 2010 році, підтверджують інформацію про те, що вживання алкогольних напоїв дуже поширене серед населення України, зокрема серед молоді. Дві третини опитаних почали вживати алкоголь у віці до 18 років.

В історії боротьби суспільства з алкоголізмом можна виявити два напрямки. По-перше, обмеження доступності спиртних напоїв, скорочення їхнього продажу й виробництва, підвищення цін, жорсткість каральних мір за порушення заборон й обмежень. По-друге, зусилля, спрямовані на зменшення потреби в алкоголі, поліпшення соціальних й економічних умов життя, ріст загальної культури й духовності, спокійна, зважена інформація про шкоду алкоголю, формування в молоді безалкогольних стереотипів поведінки.

Історія боротьби з алкоголізмом знала й спроби введення на території деяких країн «сухого закону» (Україна, Англія, США, Фінляндія, Росія). Всі вони не досягли своєї мети, тому що наявність алкоголю – не єдина й не головна причина існування алкоголізму. Із цього виходить, що проблема подолання пияцтва й алкоголізму у сучасного молодого покоління є дуже складною, вона включає економічні, соціальні, культурні, психологічні, демографічні, юридичні і медичні аспекти. Тільки з урахуванням всіх цих аспектів можливо її успішне рішення.

Відповідно, такий стан речей вимагає державного врегулювання та значних кроків до активного впровадження здорового способу життя серед молоді. Своєчасна профілактична та просвітницька робота може позитивно вплинути на зменшення кількості молоді з ризикованою поведінкою.

Проституція. Проституція (з лат. prostitution – збезчещення, осквернення) – соціальне явище, вид діяльності для здобуття матеріальної або інших вигод, товаром у якій є тіло людини, яке використовують для статевих відносин. Прийнята в 1951 р. резолюція ООН засуджує тих, хто організовує проституцію або наживається на повіях, але не забороняє проституцію як таку. У 1998 р. Міжнародна організація праці (МОП) офіційно визнала роботу в сексуальній індустрії одним із видів праці, якщо особа запропонувала себе добровільно.

Утім міжнародні ініціативи проти рабства вимагають перегляду визначення проституції, як роботи в сексуальній індустрії. З такої точки зору, проституція є брутальним порушенням прав людини, оскільки проституція пов'язана з дискримінацією та насиллям (психічним або фізичним). Міжнародним співтовариством Україна визнана країною транзиту й постачання жінок і дітей на ринки інтимного бізнесу Турції, Польщі, Угорщини, Чехії, Греції, Росії, Арабських Еміратів, Ізраїлю, Японії та інших країн. Громадяни України поповнюють живим «товаром» відкриті й таємні ринки продажу людей

Європи та Азії.

У нашій країні ряди повій поповнюються в основному за рахунок бідноти, як було і раніше, але до них приєднується і значне число представниць з більш забезпечених прошарків. Число розлучень, що росте, штовхає деяких дівчат, до проституції. Крім того, деякі дівчата, що не зуміли знайти роботу після отримання освіти, влаштовуються масажистками або дівчатками по виклику, підшукуючи собі тим часом іншу роботу. Головною причиною проституції, за даними багатьох соціологічних досліджень, є неблагополуччя в сім'ї.

Актуальним питанням на сьогодні є *дитяча проституція*. Ця проблема зачіпає сотні тисяч дітей, якщо не мільйони. Можна виділити три основні категорії дітей, що займаються проституцією.

1. «*Утікачі*» – ті, хто або покидає будинок і не розшукується батьками, або наполегливо біжить всякий раз, коли його знаходять і повертають батькам.

2. «*Гуляки*» – це ті, хто в основному живе удома але певні періоди часу проводить поза ним, пропадаючи, наприклад, час від часу на декілька ночей.

3. «*Відмовники*» – діти, батьки яких байдужі до того, що вони роблять, або відмовляються від них.

Отже, проблема є комплексною, достатньо масштабною, та вимагає негайних дій із сторони влади, суспільства та самих громадян.

Молодіжний суїцид. Самогубство, суїцид, суїцидальна поведінка (від лат. *Sui* – себе, *caedere* – вбивати) – навмисне позбавлення себе життя. Класичне визначення суїциду дав Е. Дюркгейм. За його визначенням, самогубством називається кожний смертний випадок, який безпосередньо або опосередковано є результатом позитивного або негативного вчинку, вчиненого самим потерпілим, якщо цей останній знав про результати, які на нього чекають.

Самогубство – дуже складний багатогранний феномен, що акумулює філософські проблеми (втрата значення життя), психологічні (психологічна дезадаптація, фрустрація), соціальні (соціальна невлаштованість, незадоволеність, втрата статусу, престижу), медичні (важка хвороба, психічний розлад), етичні, правові тощо. Питання про те, що вважати самогубством, на перший погляд цілком очевидне: навмисне позбавлення себе життя. Проте, при аналізі даного соціального відхилення з'ясовується, що самогубство часто граничить, наприклад, з нещасним випадком. Отже, до самогубства не можна віднести спричинення собі смерті з необережності.

Для з'ясування сутності самогубства важливу роль відіграє його оцінка в суспільстві. Самогубства свідчать про наявність в суспільстві, в міжособових відносинах проблем, які людина не може чи не вважає за необхідне вирішити звичним, загальноприйнятим шляхом. Замах на самогубство нерідко спричиняє

за собою тривалу хворобу, а іноді і інвалідність. Самогубство в історії суспільства було одним із способів виразу гніву, протесту проти образи, засобом відновлення своєї честі, доказу вірності іншій людині. Історія зберегла немало прикладів добровільного відходу з життя після смерті «повелителя» – дружин, слуг і ряду високопоставлених осіб. Вони були зобов'язані розділити долю пана і відправитися слідом за ним в замогильний світ. Самогубство вдів було свідоцтвом справжньої любові до чоловіка і доказом їх вірності. Самогубства жінок - заради збереження своєї честі, щоб уникнути ганьби. У чоловіків існував кодекс честі, що вимагав своєї частки самогубств; один з головних пунктів в ньому – це спокутування ганьби від військових поразок. У японців масовим явищем під час другої війни стало харакірі.

Наприкінці нашого століття інтенсивність суїциду наростає, що знаходить не тільки існування індивідуально-особового коріння цього феномена, але і ставить проблему вивчення масового самогубства. При цьому необхідно враховувати переважання урбаністичної культури, наростання екологічного дискомфорту, підміну традиційних релігійних форм поведінки людини нетрадиційними, а також «гіпнотизм» мас-медіа у всіх можливих формах прояву.

Фахівці налічують велику кількість чинників, що мають відношення до суїцидальних спроб. Неможливо виділити один або декілька з них, що приводять до самогубства. Завжди йдеться про складний комплекс причин, обставин і нюансів.

За допомогою соціологічних досліджень вдалося встановити вплив на загальну кількість випадків самогубства таких чинників, як клімат, пора року, місце проживання, вік, стать, віросповідання, рівень економічного життя, політична ситуація.

Самогубства частіше за все відбуваються у весняний час, коли дні швидко збільшуються. В кожному пору року більшість самогубств скоюється вдень. Пояснюється це тим, що день є часом найбільшого пожвавлення людської діяльності. Причому, саме полудень складає самий небезпечний в плані суїцидальних спроб час доби. Суїцид – явище молоде, оскільки суїцидальний вік без відмінності статі, національності, місця проживання – 19–40 років, тобто період найбільшої життєвої активності людини. Смертність від самогубства є третьою ведучою причиною відходу з життя молодих людей у віці від 14 років і старше. Кількість самогубств серед міських жителів значно вище, ніж в сільській місцевості. Ті, хто знаходиться у шлюбі скоюють самогубства рідше. Суїциди зменшуються при суспільному підйомі, при пожвавленні в політиці, в економіці, культурного життя суспільства і збільшуються при суспільних спадах. Ще одним найсильнішим соціальним чинником, що визначає рівень самогубств є релігія. Іслам строго засуджував

самовільне позбавлення себе життя, і дотепер це явище практично не зустрічається в країнах, що сповідають мусульманську релігію. В іудаїзмі також підкреслювалося цінність життя для бога, і тому ради збереження життя правовірним євреям дозволялося переступати всі релігійні закони, за винятком відмови від бога, вбивства і кровозмішення.

Серед соціальних умов, що впливають на самогубства, особливу роль відіграють деякі культурні явища. У всі часи особливу небезпеку представляла така форма суїцида в якій був присутній момент наслідування самовбивцею прикладу. Наприклад, поява в 1774 році роману Гете «Страждання молодого Вертера», в якому описано життя і смерть від нещасної любові юного Вертера, породила цілу епідемію самогубств. Смерть відомої голлівудської актриси Мерілін Монро і широке обговорення в пресі версії причин її самогубства викликали хвилю самогубств у десятків і навіть сотень американців. За добровільною смертю в 1970 р. письменника Юкія Місіма, лауреата Нобелівської премії з літератури, пройшла ціла серія відходу з життя японців різного віку.

Які основні чинники, що сприяють спробам суїциду у молоді, і наскільки вони сьогодні істотні в нашому суспільстві? На першому місці з проблем, характерних для підлітків з суїцидальною поведінкою, знаходяться, звичайно, відносини з батьками; на другому місці – труднощі, пов'язані з навчальним закладом; на третьому – проблеми взаємостосунків з друзями, в основному протилежної статі.

На основі тривалих спостережень, психотерапевт Ю. Поляков виокремив три основні типи суїцидальної поведінки: демонстративне, афективне та істинне.

Демонстративний тип характеризується прагненням показати реальність суїцидальних намірів, обернути тим самим на себе увагу, викликати співчуття. Як правило, такі суїцидальні спроби здійснюються відкрито, голосно і артистично. Проте цей вид поведінки вимагає до себе серйозного відношення, оскільки нерідкі випадки, коли суїцидальна спроба що почалася як демонстрація, із-за безглуздої випадковості може закінчитися катастрофою.

Афективний тип визначається тим, що спроба самогубства здійснюється на піку сильного переживання і страждання. Цей спалах емоцій, як правило, нетривалий. Тут також можуть бути елементи демонстрації.

Істинний тип суїцидальної поведінки – це обдумане бажання накласти на себе руки. Про істинний тип можна говорити тоді, коли застосовуються усі заходи для реального здійснення плану, усі необхідні приготування проводяться таємно.

В цілому, тенденція до поширення негативних явищ у молодіжному середовищі свідчить про необхідність удосконалення соціально-профілактичної діяльності держави й суспільства, усіх соціальних інститутів, створення цілісної

системи профілактики девіантної поведінки неповнолітніх та молоді, захисту їх прав, підготовки до цієї діяльності не лише правників, а й батьків, вчителів, вихователів, керівників тощо. Виявлення джерел негативних тенденцій, факторів, що їх посилюють, усунення причин їх прояву – завдання державної важливості, від своєчасного та всебічного вирішення яких багато в чому залежить майбутнє суспільства в цілому.

Контрольні питання до теми

1. Поясніть сутність поняття «девіантна поведінка».
2. Наведіть приклади відхилень, які можуть позитивно впливати на розвиток суспільства.
3. Охарактеризуйте основні соціологічні концепції девіантної поведінки.
4. Визначте причини молодіжної девіації.
5. Охарактеризуйте основні форми девіантної поведінки молоді.

ТЕМА 11. ДЕРЖАВНА МОЛОДІЖНА ПОЛІТИКА

- ▶ *Молодіжна політика: сутність, мета, завдання та функції*
- ▶ *Формування та розвиток молодіжної політики: світовий досвід*
- ▶ *Принципи реалізації державної молодіжної політики в сучасному українському суспільстві*
- ▶ *Пріоритетні сфери державної молодіжної політики та шляхи їх вдосконалення в Україні*

12.1. Молодіжна політика: сутність, мета, завдання та функції.

Державна молодіжна політика є одним з найважливіших, пріоритетних і специфічних напрямів діяльності держави і здійснюється в інтересах молодої людини, суспільства, держави з урахуванням можливостей країни, її економічного, соціального, історичного, культурного розвитку і світового досвіду державної підтримки молоді. Підвалини державної молодіжної політики було закладено прийняттям Верховною Радою України Декларації «Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні» від 15.12.1992 р. У ній сформульовано наступне визначення: «Державна молодіжна політика – це системна діяльність держави у відносинах з особистістю, молоддю, молодіжним рухом, що здійснюється в законодавчій, виконавчій, судовій сферах і ставить за мету створення соціально-економічних, політичних, правових умов, та гарант життєвого самовизначення, інтелектуального, морального, фізичного розвитку молоді, реалізації й творчого потенціалу як у власних

інтересах, так і в інтересах України». Саме цей документ став основою для розвитку державної молодіжної політики, базою практичної діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування.

Необхідно відрізнити поняття «молодіжна політика» від поняття «державна молодіжна політика».

***Молодіжна політика** – невід’ємна складова соціальної політики держави, інших суб’єктів суспільно-політичного життя і відносин, спрямованих на створення реальних умов, стимулів і конкретних механізмів реалізації інтересів і самореалізації молодих громадян країни, здійснення їх життєвих цілей і планів. Молодіжна політика включає в себе багато елементів і має складну структуру. Однією з її складових є державна молодіжна політика.*

***Державна молодіжна політика** – система діяльності держави у відносинах з особистістю, молодіжним рухом, яка здійснюється в законодавчій, виконавчій, судовій сферах і ставить своєю метою створення соціально-економічних, політичних, організаційних, правових умов і гарантій для життєвого самовизначення, інтелектуального, морального, фізичного розвитку молоді, реалізації її творчого потенціалу як у власних інтересах, так і в інтересах країни, держави.*

Головними завданнями державної молодіжної політики є:

- вивчення становища молоді, створення необхідних умов для зміцнення правових і матеріальних гарантій щодо здійснення прав і свобод молодих громадян, діяльності молодіжних організацій з метою повноцінного соціального становлення та розвитку молоді;
- допомога молодим людям у реалізації і самореалізації їхніх творчих можливостей та ініціатив;
- широке залучення юнаків і дівчат до активної участі у національно-культурному відродженні українського народу, формуванні його свідомості, розвитку традицій і національно етнічних особливостей тощо.

Існує багато підходів щодо сутності молодіжної політики, які можна об’єднати в групи і розглядати як:

- 1) широку, багатофункціональну політику, яка здійснюється державою та прямо чи опосередковано розглядає молоде покоління;
- 2) частину соціальної політики держави по відношенню до молодого покоління;
- 3) діяльність спеціалізованих центральних урядових, регіональних та міських установ, комітетів, департаментів, комісій у справах молоді;
- 4) діяльність політичних партій, об’єднань, суспільних, релігійних організацій у роботі з молоддю.

Державна молодіжна політика поширюється на всіх молодих людей незалежно від походження, соціального та майнового стану, расової і національної належності, статі, освіти, ставлення до релігії, роду і характеру занять і здійснюється через органи державної виконавчої влади, установи, соціальні інститути та об'єднання молодих громадян. Державна молодіжна політика повинна будуватися з урахуванням реальних інтересів, потреб різних категорій молоді та враховувати регіональні умови, особливості інших вікових груп.

Серед основних функцій державної молодіжної політики можна виокремити:

- створення гарантованих соціально-економічних, політичних та інших необхідних стартових умов для соціалізації молоді;
- реалізація проблем, запитів, інтересів молоді не за рахунок інших соціальних груп суспільства;
- координація зусиль усіх державних органів, партій, організацій, об'єднань, рухів, різноманітних соціальних інститутів суспільства щодо забезпечення умов для розвитку і самореалізації молоді;
- соціальний захист тих груп молоді, котрі неспроможні самостійно вирішувати власні проблеми чи, бодай, полегшити власне життя.

Важлива роль в розробці та реалізації молодіжної політики має безпосередня участь молодих людей. Це допомагає здобути об'єктивну інформацію, та запроваджувати молодіжну політику, яка дійсно відповідає сучасним потребам молодого покоління.

11.2. Формування та розвиток молодіжної політики: світовий досвід.

Молодіжна політика своїми коренями сягає у глиб віків. Наприклад, деякі автори вважають, що історія розробки і вжиття конкретних заходів з боку держави, що регулювали порядок визнання та умови досягнення молоддю «дорослого» статусу, сприяли її поступовому входженню у самостійне життя, починається з Великобританії XVI ст. Інший приклад щодо намагання держави врегулювати взаємовідносини з молодим поколінням дає історія законодавства Німеччини: в 1839 р. у Пруссії з'явився Регулятив стосовно праці молодих робітників на фабриках. У 1922 р. в Німеччині було прийнято Закон про молодіжне благодійництво – комплексний правовий акт, який включав нормативне закріплення державних обов'язків щодо забезпечення трудових та деяких інших соціальних прав молодих людей. Закон був відмінений у роки фашизму, а потім відновлений в обох німецьких державах: у ФРН у 1949 р. з подальшим прийняттям його нових редакцій у 1953, 1977, 1986 рр. та НДР – у 1950 р. з поновленням у 1964 та 1974 рр. Після об'єднання ФРН та НДР у 1990 р. був прийнятий новий Закон про допомогу дітям і молоді, який охоплює питання

зайнятості, соціального забезпечення та багато іншого. Спеціальні норми регулюють державну підтримку молодіжних організацій.

Проте періодом виділення молодіжної політики у самостійний напрям діяльності держави у більшості країн Заходу прийнято вважати 60–70 рр. ХХ ст. Саме в ті часи особливо гостро проявилась криза традиційних інститутів соціалізації молодого покоління (насамперед сім'ї та школи). Соціальне становище молоді погіршила технологічна та структурна перебудова в суспільстві, що розпочалася в умовах економічної кризи середини 70-х років і позначилася, перш за все, значним зростанням молодіжного безробіття. В той же час активізується суб'єктивна роль самої молоді в сучасному суспільстві, стають вищими критерії соціальної зрілості. Тобто суспільство у другій половині ХХ ст. зіткнулося з молодіжною проблемою, якої людство в таких масштабах не знало раніше. У всіх без винятку індустріально розвинутих країнах її виникнення висунуло на порядок денний вимогу комплексного державного втручання для свого вирішення. В результаті, вже в другій половині 80-х – на початку 90-х рр. у багатьох країнах Заходу сформувалась комплексна державна молодіжна політика, що мала своїм підґрунтям розвинуту законодавчу базу і відповідну систему державних та громадсько-державних органів для її реалізації. Законодавче закріплення окремих прав молоді, в тому числі і право на творення своїх громадських організацій, до 90-х років стало загальним явищем: закони про соціальний захист молоді діяли в цей час в Австрії, Афганістані, Греції, Індії, Іспанії, Італії, Китаї, Нідерландах, Терції, Фінляндії, Швеції та інших країнах.

Дослідники молодіжних проблем з метою вивчення, виявлення закономірностей функціонування та перспектив розвитку намагаються класифікувати державну молодіжну політику за певними ознаками, створюють для цього її моделі. Найбільш відомі наступні дві моделі державної молодіжної політики: Швеції та США.

Державна молодіжна політика за моделлю Швеції передбачає значне втручання держави у стосунки суспільства і молоді. Вона ґрунтується на філософсько-соціологічній і політико-правовій концепції в основі якої лежить соціал-демократична ідея і містить детальну правову регламентацію в цій сфері державної діяльності, причому основні положення закріплені не відомчою нормотворчістю, а законами. Основний механізм управління цією діяльністю ґрунтується на соціальній роботі в комунах і на спеціально створених органах, що мають координаційні повноваження і специфічні сфери прямого управління, перш за все, в організації дозвілля і культурного розвитку молоді. Вплив держави на вирішення молодіжних проблем найперше здійснюється через фінансування та іншу діяльність щодо створення умов для нормального розвитку кожної молодої людини, зокрема, створення мережі державних, чи

державою фінансованих, спеціалізованих закладів, а також через фінансову підтримку молодіжних організацій.

Протилежністю шведській моделі державної молодіжної політики є модель, що реалізується в США. Різниця найперше стосується тієї ролі, яку відіграє держава в управлінні і організації соціальної роботи і, відповідно, правової відповідальності державних органів у вирішенні молодіжних проблем. Фактично держава бере на себе обов'язки, причому обмежені, щодо проведення заходів стосовно соціально незахищених і «неблагополучних» категорій молоді, але й у цьому випадку державою регулюються лише окремі аспекти соціального стану таких молодих людей. Тобто, модель державної молодіжної політики США передбачає державне регулювання процесу вирішення молодіжних проблем на мінімальному рівні.

Турбота про підростаюче покоління була проголошена одним із найважливіших завдань ООН від самого початку її діяльності. Протягом лише останнього десятиліття органами ООН було прийнято понад 50 резолюцій, які стосуються молоді. Головна їх мета – здійснення координації у вирішенні найбільш загальних молодіжних проблем, досягнення співробітництва з неурядовими молодіжними організаціями і закладами, які безпосередньо здійснюють вирішення проблем молодого покоління в різних країнах світу. ООН було проголошено 1985 р. «Роком молоді». Підсумком року стало проведення спеціальних сесій Генеральної Асамблеї ООН у 1985 та 1995 рр., що сприяло прийняттю в 1996 р. Всесвітньої програми дій, які стосуються молоді, до 2000 року та на наступний період. У 1998 р. на міжнародній конференції міністрів у справах молоді схвалено Лісабонську декларацію щодо молодіжної політики та програм. Щорічно впродовж 2003–2006 рр. Генеральна Асамблея ООН затверджувала резолюції про політику та програми стосовно молоді. ООН підтримує регулярне проведення Всесвітніх конференцій у справах молоді та Всесвітніх молодіжних форумів.

Розвитку співробітництва в молодіжній сфері сприяє також Рада Європи. Для координації цього співробітництва створено постійний Комітет міждержавного співробітництва у молодіжній сфері, який складається з представників міністерств у справах молоді країн-членів Ради Європи. Цей комітет проводить свої засідання один раз на два роки, регулярно організує Європейські конференції міністрів у справах молоді. Для координації молодіжних програм в секретаріаті Ради Європи створено спеціальний Молодіжний директорат, який тісно співпрацює як з державними структурами, так і з молодіжними організаціями. У розпорядженні Молодіжного директорату є два Європейських молодіжних центри – у Страсбурзі (відкритий 1 червня 1972 р.) і Будапешті (відкритий 15 грудня 1995 р.). Ці центри є міжнародними навчальними закладами з підготовки та проведення зустрічей, у рамках яких

радники надають освітню, методичну, технічну підтримку з підготовки та здійснення програм для молоді.

Певна увага державній молодіжній політиці приділяється і в країнах, які утворилися на пострадянському просторі, зокрема в Україні. За роки незалежності українською державою проведено певну роботу щодо формування і реалізації принципово нової молодіжної політики. Попередній період, незважаючи на суперечливість оцінок його результатів, залишив помітний слід у розвитку молодіжної політики, наблизив Україну до сучасних орієнтирів. Адже саме в цей час закладено базові цінності, які при визначенні шляхів соціального, політичного розвитку української молоді не можуть бути предметом компромісів чи політичних торгів. Ці стратегічні цілі визначили державну молодіжну політику як таку, що є:

- пріоритетним напрямом діяльності держави, що здійснюється в інтересах як молодої людини, так і держави, суспільства в цілому з урахуванням можливостей України, її економічного, соціального, історичного, культурного розвитку і світового досвіду державної підтримки молоді;

- діяльністю держави, що має, з одного боку, створити умови для зміцнення правових та матеріальних гарантій щодо здійснення прав і свобод молодих громадян, для надання державою кожній молодій людині соціальних послуг з навчання, виховання, духовного й фізичного розвитку, професійної підготовки, а з іншого боку – допомогти самим молодим людям у реалізації і самореалізації їхніх творчих можливостей та ініціатив, безпосередній їх участі у формуванні й реалізації програм, що стосуються суспільства взагалі і молоді зокрема.

11.3. Шляхи реалізації молодіжної політики в сучасному українському суспільстві. Реалізація молодіжної політики в Україні базується на певних принципах.

Принцип участі. Тобто суб'єктом розробки і реалізації молодіжної політики є, перш за все, самі молоді громадяни, їх об'єднання, організації.

Принцип рівності та доступності. Цей принцип визнає права та обов'язки всіх молодих людей щодо рівних можливостей та рівного розподілу послуг та ресурсів.

Принцип гарантій. Відповідно до нього держава надає всім молодим громадянам мінімум державних соціальних послуг, які стосуються освіти, виховання, духовного і фізичного розвитку, професійної підготовки і працевлаштування.

Принцип соціальної компенсації. У даному випадку йдеться про правовий та соціальний захист саме тих молодих людей, які за власним

соціальним статусом та станом здоров'я самі не спроможні про себе подбати (діти з неповних чи багатодітних сімей, сироти, молоді інваліди тощо).

Принцип пріоритету. В ході здійснення молодіжної політики стимулюються і підтримуються, насамперед, ті проекти, програми, ініціативи, що сприяють розв'язанню найбільочіших проблем молоді.

Принцип спадкоємності. Державна молодіжна політика не може залежати від організаційних перемін у системі управління державою, приходу чи відходу тих чи інших політичних діячів, посадових осіб органів державної влади. Прийняті стратегічні напрями державної молодіжної політики не повинні переглядатися частіше ніж раз у 10–15 років. Доля нації, країни не може бути предметом кон'юнктурних інтересів і дій.

Визначальними напрямками і заходами з формування та реалізації молодіжної політики в Україні за роки розбудови незалежної української держави стало:

1. Створення законодавчої бази державної молодіжної політики.
2. Проведення щорічних слухань у Верховній Раді України про становище молоді та підготовка доповіді з цього питання Верховній Раді України та Президентові України.
3. Створення структурних підрозділів, що займаються проблемами молоді, в органах державної влади та управління всіх рівнів.
4. Вирішення проблем працевлаштування молоді.
5. Створення соціальних служб для молоді.
6. Сприяння створенню та діяльності громадських молодіжних і дитячих об'єднань.
7. Реалізація цільових комплексних молодіжних програм.
8. Виділення цільових коштів на фінансування державної молодіжної політики, залучення матеріальних і фінансових ресурсів підприємств, установ і організацій, об'єднань громадян, зацікавлених у роботі з молоддю, діяльність спеціальних молодіжних фондів.

І хоча, беззаперечно, за роки незалежності українською державою проведено певну роботу щодо формування та реалізації принципово нової молодіжної політики, проте вона все ще залишається явно недостатньою. Практично неможливо вирішувати нагальні молодіжні проблеми, якщо в «урожайному» для молодіжної політики 2005 р. видатки на неї становили лише 0,3 % державного бюджету, а впродовж 2009 р. з нього на реалізацію основної для молодіжної політики державної програми – Державної цільової соціальної програми «Молодь України» (на 2009– 2015 роки), було виділено мізерні кошти – 2,5 млн. грн., або по 17 коп. на кожну молоду людину віком від 14 до 35 років.

Фінансова та економічна криза останніх років ускладнила економічну та політичну ситуацію в країні, загострила соціальні проблеми молоді. Існує думка, що варто внести зміни в українське законодавство і визначати вік молоді при здійсненні державної молодіжної політики у межах 15–24 років.

Необхідно також підкреслити, що, хоча за роки незалежності Україна, розбудовуючи свою державність, здійснила ряд важливих заходів щодо реалізації принципово нової молодіжної політики, зорієнтованої на кращі зразки західної демократії, упродовж останніх років, особливо в період фінансової та економічної кризи, ситуація у молодіжному середовищі погіршилась.

Таке ставлення держави до молодіжної політики відповідно відображається і в настроях молоді. За даними соціологічного дослідження Державного інституту проблем сім'ї та молоді, 64 % молоді віком від 14 до 28 років не відчують підтримки з боку держави.

11.4. Пріоритетні сфери державної молодіжної політики та шляхи їх вдосконалення в Україні. Упродовж років незалежності в Україні проведено значну роботу щодо формування та реалізації принципово нової молодіжної політики, що стала складовою державної політики у сфері соціально-економічного, науково-культурного розвитку країни та являє собою цілісну систему заходів правового, організаційно-управлінського, освітнього, інформаційного фінансово-економічного, кадрового характеру, спрямованих на створення необхідних умов для свідомого вибору молодими людьми свого життєвого шляху.

З огляду на тенденції соціально-економічного й суспільно-політичного розвитку України, вчені виокремлюють такі пріоритетні сфери державної молодіжної політики та шляхи вдосконалення кожної з них:

- 1) підтримка молоді у сфері освіти та виховання;
- 2) підтримка економічного розвитку молодих сімей, забезпечення зайнятості молоді;
- 3) підтримка молоді у складних життєвих ситуаціях;
- 4) профілактика асоціальної поведінки, небезпечних захворювань та формування здорового способу життя;
- 5) сприяння реалізації творчих здібностей молоді;
- 6) підтримка молодіжних громадських об'єднань і організацій;
- 7) житлова політика;
- 8) сімейна політика;
- 9) покращання репродуктивного здоров'я молодого покоління.

Запропонована система пріоритетних напрямів державної молодіжної політики забезпечить поліпшення становища молоді, збільшення її внеску в

конкурентоспроможність країни та водночас компенсує й мінімізує наслідки помилок, що властиві молодим людям.

Отже, в умовах модернізації суспільства та зростаючих вимог до людського капіталу державна молодіжна політика повинна стати інструментом розвитку й перетворення країни. Для ефективного функціонування механізму молодіжної політики необхідно проводити систематичні дослідження проблем молоді та прогнозувати розвиток тенденцій у молодіжному середовищі відповідними державними та науковими установами, обговорювати результати досліджень в органах державної влади та знайомити із ними громадськість; визначати цілі та пріоритети регіональної державної молодіжної політики, викладення їх у регіональних молодіжних програмах; створити систему контролю та періодичної звітності про хід реалізації державної молодіжної політики; лобювати процеси вирішення молодіжних проблем в органах державної влади на всіх рівнях.

Контрольні питання до теми

1. Розкрийте сутність понять «молодіжна політика» та «державна молодіжна політика».
2. Визначте мету та завдання державної молодіжної політики.
3. Назвіть основні напрями державної молодіжної політики.
4. Проаналізуйте основні моделі державної молодіжної політики?
5. На яких основних принципах реалізується державна молодіжна політика в сучасній Україні?
6. Назвіть пріоритетні сфери державної молодіжної політики в сучасному українському суспільстві.

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ І ТЕРМІНИ

АДАПТАЦІЯ – пристосування людини або групи людей до нового соціального середовища, а частково і пристосування до них цього середовища з метою співіснування та взаємодії. За своєю сутністю адаптація тісно пов'язана з процесом соціалізації, інтеріоризації норм та цінностей нового соціального середовища, способів предметної діяльності, а також форм соціальної взаємодії, що склалися в ньому.

АДДИКТИВНА ПОВЕДІНКА – зловживання різноманітними речовинами, які змінюють психічний стан, наприклад, алкоголь, до появи стійкої фізичної залежності.

АКСЕЛЕРАЦІЯ (від лат. acceleration – прискорення) – раннє фізичне дозрівання людини від впливом комплексу факторів навколишнього середовища.

АНОМІЯ – стан соціальної системи, за якого значна частина громадян, знаючи про існування обов'язкових норм, ставиться до них негативно або байдуже.

АУТСАЙДЕР – людина, яка попала у життєвий тупик, невдаха, який не знайшов визнання у формальній групі або організації, не має можливостей для самореалізації.

БАЗИСНИЙ ТИП ОСОБИСТОСТІ – адекватний репрезентант культури, соціальної структури та ідеології конкретного суспільства; емпірично фіксується як статистично найпоширеніший або як найяскравіший представник цінностей певного суспільства.

БІОЛОГІЧНЕ І СОЦІАЛЬНЕ – співвідношення природних і культурних факторів, що зумовлюють людську поведінку, сутність людського ества.

ВЕСТЕРНІЗАЦІЯ – процес поширення культурних норм та способу життя західної (європейсько-північноамериканської) цивілізації на незахідні суспільства. Вестернізація традиційно розглядається як складова (або зовнішній прояв) процесів модернізації та глобалізації.

ВИБІР ПРОФЕСІЇ (лат. professio – спеціальність) – вибір індивідом певного виду трудової діяльності в рамках структури потреб в кадрах, які склалися на основі існуючого розподілу праці. Вибір професії пов'язаний з реалізацією таких соціальних цінностей, як можливість для творчості, кваліфікаційного росту і просунення, отримання матеріальної винагороди, включення в певну сферу трудової діяльності. Існують різні варіанти визначення понять «вибір професії», проте всі вони містять думку, що професійне самовизначення є вибором, здійснюваним в результаті аналізу

внутрішніх ресурсів суб'єкта вибору професії і співвідношення їх з вимогами професії.

ВИХОВАННЯ – процес соціокультурного становлення та розвитку індивіда, в ході якого, залежно від спрямованості впливу, здійснюється засвоєння ним соціального досвіду, знань, зразків і норм поведінки, цінностей культури.

ВІК – об'єктивна, культурно-історична змінна, хроноло-гічно та символічно фіксована характеристика і стадія розвитку індивіда.

ВІК СОЦІАЛЬНИЙ – рівень соціальних досягнень індивіда (кар'єра, сусп. стан, сімейний статус тощо) порівняно із статистичним середнім рівнем подібних досягнень людей одного з ним віку. Вік соціальний визначається як за інституалізованими віковими нормами (межі шлюбного і пенсійного віку, повноліття тощо), так і за гнучкішими соціально-психологічними регуляторами – *віково-рольовими очікуваннями*. Вимірювання віку соціального ґрунтується на соціологічних даних, які отримують при дослідженні так званих життєвих розкладів (таймінгів) людей, котрі належать до різних соціальних груп. При цьому під різними розкладами розуміють вікову послідовність головних життєвих подій, що характеризують соціальне просування індивіда, зміни його соціального статусу і оволодіння ролями в різних сферах діяльності. В цьому просуванні можна спостерігати як випередження індивідом середньо-статист. життєвих розкладів його однолітків, так і відставання від них. Наприклад, в однаковому віці можна бути і «молодим професором» і «старим студентом», і «молодим дідусем» і «старим одинаком». Якщо соціальний вік істотно відстає від хронологічного (паспортного) віку або занадто його випереджає, то, як правило, це пов'язано з серйозними проблемами соціальної адаптації особи (наприклад, пізня кар'єра).

ВІК БІОЛОГІЧНИЙ – визначається за станом обміну речовин та функцій організму порівняно із середньостатистичним рівнем, характерним для всієї популяції певного віку.

ВІК ПСИХОЛОГІЧНИЙ – є певною синтезуючою характеристикою психічного і соціального віку, що залежить від суб'єктивно оцінюваної міри самореалізації особистості, напруженості, наповненості життя подіями.

ВІК ПСИХІЧНИЙ – вимірюється шляхом зіставлення рівня психічного розвитку (розумового, емоційного тощо) індивіда з відповідним середньостатистичним (це відбивається у таких поширених оцінках, як «занадто розумний», «морально інфантильний» та ін.)

ВІК ХРОНОЛОГІЧНИЙ – це вік за паспортом, тобто об'єктивна кількість років, які прожила людина. На цьому ґрунтуються різні юридичні акти, наприклад, вік настання відповідальності, вік укладення шлюбу та ін.

ВІКОВА СТРАТИФІКАЦІЯ – аналіз суспільства по групам, в яких люди та їх ролі диференціюються по віку.

ВІКОВО-РОЛЬОВІ ОЧІКУВАННЯ (ЕКСПЕКТАЦІЇ) – норми і вимоги соціального оточення, які висуваються перед людиною, на тому чи іншому її віковому етапі і які полягають в очікуванні від неї освоєння певних ролей, що відповідають даному вікові і соціальному статусові.

ВТОРИННА ДЕВІАЦІЯ – девіантні моделі поведінки, які приймаються індивідами у відповідь на реакції інших індивідів на їх вчинки.

ДЕВІАНТНА ПОВЕДІНКА – вчинок, дія людини, групи людей, які не відповідають офіційно встановленим у суспільстві нормам (стандартам, шаблонам).

ДЕЛІКВЕНТНІСТЬ – (від лат. delictum - провина, порушення) - сукупність протиправних вчинків чи злочинів, які не відповідають формально зафіксованим юридичним нормам, виконання яких гарантовано державою. Деліквентність – різновид девіантної поведінки, за яку несуть карну відповідальність. На відміну від деліквентності, девіантність – різноманітні вчинки або дії, які є відхиленням від загальноприйнятих, неформальних норм та правил поведінки.

ДЕМОГРАФІЧНА ПОЛІТИКА – сфера діяльності держави, спрямована на регулювання структури, розміщення, переміщення і динаміку народонаселення.

ДЕМОГРАФІЯ – наука про населення, що вивчає його чисельність, склад, структуру, розділ за територією, а також зміни цих показників у часі.

ЕДІПІВ КОМПЛЕКС – вияв несвідомого, що полягає у статевому потягу до одного з батьків протилежної статі і прагненні фізично усунути іншого (суперника). Едіпів комплекс одержав назву від імені давньогрецького царя Едіпа, що за переказом, одружився із вдовою вбитого ним володаря Фів і після цього дізнався, що загиблий був його батьком, а дружиною стала власна мати. Довідавшись про всі обставини свого вчинку, він осліпив себе намагаючись тим самим спокутувати свою провину. Г. В.-Ф. Гегель використовував цей приклад з давньогрецької міфології, щоб передати всю складність усвідомлення людиною мотивів своїх вчинків. У теорії З. Фрейда Е. к. перетворився на один із постулатів, за допомогою якого була здійснена спроба пояснити причини психічних розладів у життєдіяльності здорових людей. Поряд з Е. к. у психоаналізі використовують поняття «комплекс Електри» для вираження ворожнечих почуттів дочки до матері як «суперниці», що заважає їй оволодіти батьком. Однак якщо хлопчик має певні підстави дистанціюватися від матері, з якою був досить близький фізично й емоційно в перші роки життя, то такої проблеми не виникає у дівчинки, тому що вона у своєму житті постійно продовжує моделювати матір і в такий спосіб бере участь у становленні своєї особистості як жінки.

ЖАРГОН – різновид мови, яку використовують окремі соціальні групи, які об'єднані за ознакою професії, положення в суспільстві, інтересів або віку.

ЖИТТЄВА ПЕРСПЕКТИВА – цілісна картина майбутнього у складному взаємозв'язку між програмованими та очікуваними подіями, з якими людину пов'язує соціальна цінність та індивідуальний сенс власного життя. У якості структурних компонентів життєвої перспективи виокремлюються життєві цілі, життєві плани, ціннісні орієнтації.

ЖИТТЄВІ ПЛАНИ – це засоби досягнення життєвих цілей, їх конкретизація у хронологічному та змістовному аспектах, вони визначають порядок дій, необхідний для реалізації життєвих цілей як основних орієнтирів життєвого шляху в майбутньому. Використання цього поняття дає можливість представити майбутнє як відносно упорядковану у часі сукупність подій, що призводять до досягнення ідеальних результатів, які є на певному етапі життєвого шляху основними орієнтирами у діяльності людини. Життєві цілі і плани розрізняються як кінцеві та проміжні події чергового етапу життя людини. Цілі – більш масштабні і дещо менш хронологічно визначені події, ніж плани.

ЖИТТЄВІ СТРАТЕГІЇ – є динамічною системою соціокультурних уявлень особистості про власне життя, що орієнтує та спрямовує її поведінку впродовж тривалого часу. Вона включає визначення, або прийняття найбільш значущих орієнтирів та пріоритетів на довгострокову перспективу.

ЖИТТЄВИЙ СТАРТ – поняття, що означає в соціології початковий етап становлення молоді як суб'єкта суспільного відтворення. Кожне нове покоління починає життєвий шлях наслідуючи матеріальні умови і сприймаючи життєвий досвід попередніх поколінь. З соціологічної точки зору життєвий старт – це первинний потенціал молоді в суспільному відтворенні, тобто та культурна традиція і ті матеріальні умови життєдіяльності, які передаються їй батьківськими поколіннями і які вона покликана відтворити. У цьому сенсі життєвий старт визначається приписаним (аскріптивним), тобто успадкованим від батьків, або нав'язаним суспільством соціально-груповим або особистим статусом молоді. Проте потенціал молоді включає не лише результат спадкоємності стартових позицій, але і її власні фізичні і духовні сили, що визначають здатність цієї соціально-демографічної групи до самовідтворення і розвитку. Тому стартовий потенціал повинен містити інноваційну складову, що забезпечує розширене суспільне відтворення.

ЖИТТЄВИЙ ЦИКЛ – послідовність вікових фаз індивідуального розвитку людини від народження до смерті. Вікова періодизація життєвого циклу включає фази: вік немовляти, дитинство, юність, молодість, зрілість, похилий вік, старість.

ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ – це процес самореалізації особистості, втілення у життєвому процесі певних цілей, задумів, життєвих програм.

ІНТЕРНАЛІЗАЦІЯ (ІНТЕРІОРИЗАЦІЯ) – процес внутрішнього прийняття особистістю вироблених суспільством і різними групами норм, цінностей, установок, стереотипів, уявлень тощо.

ІНФАНТИЛІЗМ – збереження у дорослої людини рис характеру, елементів поведінки, властивих дитячому віку.

КОНТРАКУЛЬТУРА – субкультура, що відображає соціально-культурні установки певних груп, які протистоять фундаментальним принципам, пануючим у культурі.

КОНФЛІКТ ПОКОЛІНЬ – це процес виникнення, прояву, зіткнення і вирішення протиріч як між представниками одного покоління (внутрішньопоколінний конфлікт), так і між представниками різних поколінь (міжпоколінний конфлікт). Конфліктні взаємодії усередині і між поколіннями виступають чинником руйнування або зміцнення соціальних зв'язків.

КОНФОРМІЗМ СОЦІАЛЬНИЙ – пристосовництво, некритичне прийняття і додержання існуючих думок і стандартів, стереотипів масової свідомості, традицій, авторитетів, принципів, установок і пропагандистських кліше. Соціальний конформізм має такі риси, як відсутність індивідуальності, стандартність, консерватизм, маніпулювання тощо. У його формуванні вирішальну роль можуть відігравати страх, пропаганда, фанатична віра у вищу і єдину істину, імперативи внутрішньо групової солідарності. Соціальний конформізм – соціально-психологічна основа авторитаризму й тоталітаризму.

КРИТИЧНИЙ ВІК (період) – в біології та психофізіології критичними періодами або сенситивними називають такі фази розвитку, коли організм відрізняється підвищеною чуттєвістю до зовнішніх або внутрішніх факторів, які в даному періоді розвитку мають дуже важливе значення. В соціології цьому відповідає поняття соціальних переходів, які радикально змінюють положення, статус або структуру діяльності індивіда.

КУЛЬТУРА – сукупність наукового знання, практичних навичок, побутової й теоретичної свідомості, високої духовності, необхідних для розвитку суспільства і людини, формування особистості.

КУЛЬТУРА ОСОБИСТОСТІ – сукупність соціальних норм і цінностей, якими особистість керується в процесі практичної діяльності.

ЛОНГИТЮДНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ (англ. longitude – довгота) називається дослідження, в якому вивчається одна і та ж група об'єктів (людей) впродовж часу, за який ці об'єкти встигають істотним чином поміняти будь-які свої значимі ознаки.

МАРГІНАЛИ – 1) Окремі особи, соціальні верстви чи групи, які опинилися за межами характерних для даного суспільства основних

структурних підрозділів чи панівних соціокультурних норм і політичних традицій. 2) Маргінал – особа, яка втратила індивідуальні соціальні зв'язки, яка постійно відчуває соціальний та психологічний дискомфорт та нерідко самостверджується шляхом позаморальної поведінки.

МОЛОДІЖНА КУЛЬТУРА – специфічний стиль поведінки, який виражається в одязі, мові спілкування тощо.

МОЛОДІЖНА ПОЛІТИКА – невід'ємна складова соціальної політики держави, інших суб'єктів суспільно-політичного життя і відносин, спрямованих на створення реальних умов, стимулів і конкретних механізмів реалізації інтересів і самореалізації молодих громадян країни, здійснення їх життєвих цілей і планів.

МОЛОДІЖНА ПОЛІТИКА ДЕРЖАВНА – система діяльності держави у відносинах з особистістю, молодіжним рухом, яка здійснюється в законодавчій, виконавчій, судовій сферах і ставить своєю метою створення соціально-економічних, політичних, організаційних, правових умов і гарантій для життєвого самовизначення, інтелектуального, морального, фізичного розвитку молоді, реалізації її творчого потенціалу як у власних інтересах, так і в інтересах країни, держави.

МОЛОДЬ – соціально-демографічна група, яка переживає період становлення соціальної та психофізіологічної зрілості, адаптації до виконання соціальних ролей дорослих.

МОТИВАЦІЯ – індивідуалізований механізм співвідношення зовнішніх і внутрішніх чинників, що визначають подальшу поведінку. Процес мотивації полягає у виборі найзначущіших і актуальних в даній ситуації потреб і інтересів, які можуть стати мотивом поведінки.

НАРКОМАНІЯ (від греч. «narke» – заціпеніння і «mania» – безумство, пристрасть) – захворювання, що виражається у фізичній або психічній залежності від наркотичних засобів, непереборному вабленні до них, що поступово приводить до глибокого виснаження фізичних і психічних функцій організму.

НОРМА СОЦІАЛЬНА – визнане правило, зразок поведінки чи дій індивідів, соціальних груп.

ОПТАЦІЯ (від лат. optatio – бажання, вибір) – ухвалення рішення про вибір шляху професійного розвитку.

ПРОФЕСІОГРАМА – характеристика професії, що включає опис умов праці, прав і обов'язків працівника, необхідних знань, умінь і навичок, професійно важливих якостей, а також протипоказань за станом здоров'я. Професіограма дозволяє визначити професійну придатність людини.

ПЕРВИННА ДЕВІАЦІЯ – відхилення в поведінці, яке не відповідає соціальним нормам, але, як правило, не помічене агентами соціального контролю.

ПОКОЛІННЯ – соціально-демографічна і культурно-історична спільність людей, які об'єднані межами віку і загальними умовами формування і функціонування в конкретно-історичний період часу. Поколінню властиві типові антропогенетичні, соціально-психологічні, ідейно-моральні і етнокультурні характеристики, схожі духовні цінності, соціальний досвід і спосіб життя.

ПОКОЛІННЯ АНТРОПОЛОГІЧНЕ – вказує на походження від спільного предка і дає уявлення про генеалогію сім'ї. В минулому генеалогія відкидалась як наука, і багато документів, листи, щоденники, фотографії втрачені назавжди. Вивчати історію сім'ї як історію країни є важливо для духовної життєдіяльності особистості.

ПОКОЛІННЯ ДЕМОГРАФІЧНЕ – (або когорта), означає сукупність однолітків, які народились приблизно в один час і утворюють вікову верству населення. В залежності від рівня народжуваності, а також інших обставин – військових конфліктів, репресій, епідемій, покоління може бути великим або малим за чисельністю, з перевагою тих або інших соціальних груп, мужчин або жінок. В ньому бувають знищені верстви, які могли би внести вклад у розвиток культури. Так виникає втрачена генерація, яка не реалізувала своєї можливості.

ПОКОЛІННЯ ІСТОРИЧНЕ – охоплює відрізок часу, який рівний інтервалу між народженням батьків і народженням їх дітей. Статистично цей період рівний приблизно 20-25 рокам. Це означає, що одночасно в суспільстві живуть 4 або 5 поколінь. В залежності від умов життя, омолодження сім'ї, збільшення середньої тривалості життя, число поколінь може збільшуватись або зменшуватись.

ПОКОЛІННЯ СИМВОЛІЧНЕ – означає спільність сучасників, життя яких співпало з особливим періодом історії, зробило їх свідками й учасниками подій, реформ, змін, революцій.

ПОКОЛІННЯ ХРОНОЛОГІЧНЕ – функціонує в такій період часу, протягом якого живе і активно діє дане покоління. Воно близьке за значенням до демографічного, але дає можливість представити долю даного покоління, яке пережило на особистому досвіді унікальні, неповторні події, які мали вплив на сприйняття життя, взаємодію з однолітками. Мемуари, фотографії дають можливість представити духовний світ і обличчя покоління.

ПРЕСТИЖ ПРОФЕСІЙ – співвідносна оцінка суспільної значущості професії, що складається в суспільній думці. Престиж професій як явище суспільної думки має ціннісно-нормативну природу і субординує ставлення до

професії залежно від її суспільної значущості і привабливості для індивідів на підставі певної системи цінностей.

ПРОСТИТУЦІЯ (від лат. prostitution – збезчещення, осквернення) – соціальне явище, вид діяльності для здобуття матеріальної або інших вигод, товаром у якій є тіло людини, яке використовують для статевих відносин.

ПРОФЕСІЙНА ОРІЄНТАЦІЯ – процес визначення індивідом того виду трудової діяльності, в якій він хоче себе проявити, усвідомлення своїх здібностей до цього виду діяльності та обізнаності про канали та засоби засвоєння знань, вмінь та навиків для оволодіння конкретною професією.

ПРОФЕСІЯ – (від лат. professio – офіційно зазначене заняття, фах) – сталий і порівняно широкий різновид трудової діяльності людини, що передбачає певну сукупність теоретичних знань і практичних навичок, набутих у результаті навчання, досвіду роботи.

РЕСОЦІАЛІЗАЦІЯ – процес засвоєння нових норм, цінностей, світогляду та моделей поведінки.

РЕФЕРЕНТНА ГРУПА – реальний чи вигаданий об'єкт орієнтації особистості, фонд зразків стилю мислення, життя, поведінки, яким особистість намагається слідувати.

РЕФЛЕКСІЯ – здатність суспільства критично мислити про самого себе, бачити негативні і патологічні явища, визначати, які небезпеки загрожують йому в майбутньому, і на основі цього використовувати превентивні заходи, здатні затримати або відвернути деякі тенденції.

СЕКСУАЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ (від лат. sexus – стать і революція) – комплекс складних і взаємопов'язаних змін у західних суспільствах, що охопили сфери статевої поведінки та гендерних відносин і відповідно відбилися на суспільній думці, моралі, кодексах поведінки тощо.

СОЦІАЛІЗАЦІЯ – процес засвоєння індивідом культурних норм і соціальних ролей, необхідних для успішного функціонування в даному суспільстві.

СОЦІАЛЬНЕ САМОВИЗНАЧЕННЯ – усвідомлення людиною своєї соціальної сутності, свого місця в суспільстві. У широкому розумінні соціальне самовизначення трактується як процес і результат формування соціальної самосвідомості особи, сукупності філософських, політичних, правових, етичних, естетичних поглядів і уявлень, обумовлених даним історичним етапом розвитку суспільства і віддзеркалюваних у більш-менш систематизованих ставленнях особи до соціальної дійсності. Соціальне самовизначення індивіда є необхідною умовою успішної орієнтації в соціальній реальності, гармонійного поєднання його життєвих цілей з суспільними потребами. В соціології соціальне самовизначення розуміють як усвідомлення індивідом свого місця в соціальній структурі суспільства.

СОЦІАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ МОЛОДІ – такі суперечності її життєдіяльності, які поглиблюються і свідчать про недостатність існуючих способів їх вирішення, а отже призводять до появи дезорганізуючих процесів у системі «суспільство – молодь». Молодіжні проблеми поділяються на два типи: у першому з них мова йде про зростаючі вимоги суспільства до молоді, у другому – про особистісні сподівання і прагнення молодих людей та складності, пов'язані з їх реалізацією.

СОЦІОЛОГІЯ МОЛОДІ – галузь соціології, яка досліджує специфічну соціально-демографічну спільноту, яка перебуває в процесі переходу від дитинства до світу дорослих і переживає важливий етап сімейної і позасімейної соціалізації та адаптації, інтеріоризації норм і цінностей суспільства, творення своїх соціальних та професійних очікувань, потреб, орієнтацій, ролей і статусу, форм поведінки і свідомості, специфічної молодіжної субкультури.

СТИЛЬ ЖИТТЯ – зразки і моделі споживання матеріальних, соціальних і культурних благ; певний смак і навички дотримуватися правил і ритуалів, що регулюють повсякденне життя.

СУБКУЛЬТУРА – культура соціальної чи демографічної групи, норми, цінності, правила поведінки якої не суперечать домінуючій культурі даного суспільства.

СУЇЦИД – індивідуальне або групове самогубство, вчинене окремою людиною чи певною спільнотою з різних причин і мотивів свідомо умисленим або імпульсивним чином у стані афекту. Суїцид – досить специфічне явище соціального світу, що з давніх-давен привертає до себе увагу філософів, істориків, соціологів та психологів.

УСПІХ ЖИТТЄВИЙ – комплекс уявлень, сформований на ґрунті суспільних вимог (норм, цінностей, стандартів), очікувань та визнання актуальних і потенційних індивідуальних досягнень, які оцінюються як високі, престижні, взірцеві у стратифікованому суспільстві. Цей комплекс слугує критерієм оцінок, які саме результати діяльності індивідів соціально винагороджуються, до чого варто прямувати, чим слід пишатися. Спосіб досягнення життєвого успіху визначається суспільством, хоча й залежить від багатьох чинників (соціального походження, психологічних рис особистості, навіть випадкового збігу обставин).

ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ – соціальні цінності, які спрямовують діяльність та соціальну поведінку особистості і поділяються нею.

ЦІННІСТЬ – суспільне ставлення особистості, яке переносить її потреби та інтереси на матеріальні та духовні явища, надає їм визначальних соціальних рис.

ЮВЕНТИЗАЦІЯ – поняття для позначення таких соціальних змін і нововведень, які є результатом активної діяльності молоді.

ЮНІСТЬ – етап дозрівання і розвитку людини, який пролягає між залежним дитинством і самостійністю й відповідальною дорослістю і полягає, з одного боку, у завершенні фізичного, зокрема статевого, дозрівання, а з іншого – у досягненні соціальної зрілості. Інколи стверджують, що це період у житті людини між підлітковим віком і дорослим станом.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Богомаз К. Ю. Соціологія молоді: Навчальний посібник / К. Ю. Богомаз, І. І. Мачуліна, Л. М. Сорокіна. – Дніпродзержинськ: Вид-во ДДТУ, 2011.–358 с.
2. Выборнова В. В. Актуализация проблем профессионального самоопределения молодежи / В. В. Выборнова, Е. А. Дунаева // Социол. исслед. - 2006. - № 4. - С. 99-105.
3. Гидденс Э. Социология: Ученик / Э. Гидденс. - М.: Эдиториал УРСС, 1999. — 704 с.
4. Головаха Е. И. Жизненная перспектива и профессиональное самоопределение молодежи / Е. И. Головаха. - К.: Наукова думка, 1988. – 142 с.
5. Зубок Ю. А. Становление и развитие отечественной социологии молодежи / Ю. А. Зубок, В. И. Чупров // Социологические исследования. - 2008. - №7. - С. 108–117.
6. Ковалева А. И. Концепция социализации молодежи: нормы, отклонения, социализационная траектория / А. И. Ковалева // Социол. исслед. - 2003. - № 1. - С. 109–115.
7. Куделя П. О. Вища школа регіону як об'єкт соціального управління: Монографія / П. О. Куделя. — Дніпропетровськ: Дніпрокнига, 2002. - 272 с.
8. Латышева Т. В. Феномен молодёжной культуры: сущность, типы / Т. В. Латышева // Социс. - 2010. - № 6. - С. 94.
9. Молодь та молодіжна політика в Україні: соціально-демографічні аспекти / За ред. Е. М. Лібанової. - К.: Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, 2010. - 248 с.
10. Резник Т. Е. Жизненные стратегии личности / Т. Е. Резник, Ю. М. Резник // Социол. исслед. - 1995. - № 6. - С. 100–105.
11. Социология молодёжи: Учебник / [Н. М. Боенко, Я. И. Гишинский, С. И. Голод и др.]; под. ред. проф. В. Т. Лисовского. – СПб: Изд-во С.-Петербургского университета, 1996. – 460 с.
12. Социология молодёжи: Учебное пособие / [Ю. Г. Волков, В. И. Добреньков, Ф. Д. Кадария и др.]; под ред. проф. Ю. Г. Волкова. - Ростов-н/Д.: Феникс, 2001. – 576 с.
13. Соціологічна енциклопедія / [Ред. В. Г. Городяненко]. – К. : Академвидав, 2008. - 456 с.
14. Соціологія: Підручник / За редакцією В. М. Пічі. - Львів: «Новий Світ-2000», 2004. - 277 с.
15. Танчин І. З. Соціологія: Навчальний посібник / І. З. Танчин. - К.: Знання, 2007. - 351 с.
16. Чупров В. И. Социология молодёжи на рубеже своего тридцатилетия / В. И. Чупров // Социологические исследования. – 1994. - № 6. – С. 50 – 57.

Навчальне видання

Конспект лекцій з дисципліни «Соціологія молоді»
для студентів спеціальності 6.030101 «Соціологія»

Укладач: канд. соц. наук, доцент;
Ірина Іванівна Мачуліна

51918,
м. Дніпродзержинськ,
вул. Дніпробудівська, 2
Підписано до друку _____ 2013 р.
Формат _____ Обсяг _____ др. арк.
Тираж _____ Замовлення _____